

Л. А. Черних

ЩОДО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ДЕЯКИХ ТИПІВ МЕТАЛЕВИХ (МІДНО-БРОНЗОВИХ) ПРИКРАС В СКЛАДІ ПОХОВАНЬ РАННЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ СТЕПОВИХ КУЛЬТУР УКРАЇНИ

У статті розглядаються деякі підсумки вивчення окремих типів кованих прикрас, відомих за матеріалами ямної та катакомбних культур — характер їхнього поширення в територіальному і хронологічному діапазонах на теренах України, їхні морфологічні модифікації.

Ключові слова: *вибірка поховань, масиви Північного Причорномор'я, ямна та катакомбні культури, ковани металеві прикраси, пронизки, обойми.*

У контексті вивчення культурних особливостей степових АК та ступеню металообробки цих культур, одним з першочергових завдань є детальний розгляд кожної категорії металевого інвентарю — його кількісного змісту, морфологічних типів, особливостей його використання. У похованнях РБВ / СБВ степових культур України номенклатура виробів з кольорового металу (переважно — мідних і бронзових) включає різні категорії предметів: знаряддя праці й озброєння, культові предмети, прикраси. Категорія «прикраси» охоплює речі, які становлять елементи поховального костюма (амулету, намиста, браслети, деталі оздоблення одягу, зачіски, головного убору), а також вироби, що входили до складу оздоблення та кріплення різних предметів, переважно дерев'яних, а можливо й шкіряних (держаків, посуду, футлярів). Поширення металевих прикрас, як і інших виробів з металу, без сумніву, пов'язано з технічними можливостями виробництва — наявністю близьких джерел сировини, ступенем розвитку прийомів металообробки. Але на відміну від знарядь прикраси можуть віддзеркалювати й місцеву культурно-етнічну специфіку, що зумовлена локальними традиціями, особливостями ідеології та соціального ранжирування.

© Л. А. ЧЕРНИХ, 2021

Для характеристики кількісного розподілу знахідок з металу в масивах курганных поховань на теренах України зібрана показова вибірка, що охоплює основну територію поширення могильників ямної та катакомбних культур (8195 поховань ЯКІС та 5363 поховань ККІС) ¹. На тлі вибірки розглядається й кількісний розподіл знахідок прикрас в територіальних масивах ямної та катакомбної КІС. У табл. 1 викладені підсумки підрахунків, які показують, що поховання з металевими прикрасами загалом по вибірках складають максимальний відсоток серед поховань з металевим інвентарем ². Так, за вибіркою ямних поховань в цілому кількість комплексів з прикрасами серед поховань з металом складає більше 56 %, за вибіркою поховань катакомбної КІС — близько 62 %. Але розподіл поховань з прикрасами за тереновими масивами геть не однозначне. За матеріалами ямної КІС явна перевага комплексів з прикрасами відзначається в масивах Північно-Західного Причорномор'я — 85,3, 66,6 % від поховань з металом. Причому тут велика частина таких комплексів доводиться на масив 1 (в межиріччі Прута, Дунаю-Дністра), де зазначається понад 91 % поховань зі знахідками прикрас від усіх поховань з металом. У масивах Північно-Західного Причорномор'я № 1—2 (від Дунаю до Південного Бугу) спостерігається й досить часта

1. Склад вибірки містить матеріали як опублікованих, так і неопублікованих курганных могильників з наявністю поховань ямної та катакомбної КІС — всього ураховані дані з 1918 курганів з похованнями ЯКІС та 1374 курганів з похованнями ККІС.
2. Спочатку вибірка поховань була розподілена на 13 територіальних масивів. При підготовці статті ряд суміжних масивів були об'єднані попарно на підставі близьких кількісних показників.

Таблиця 1. Кількість комплексів з прикрасами в складі теренових масивів за вибіркою курганних поховань ямної та катакомбної КІС

№ масиву	Кількісні показники ямної КІС				Кількісні показники катакомбної КІС			
	Всього	З металевим інвентарем, n / %	З прикрасами	% з прикрасами від усіх / % від поховань з металевим інвентарем	Всього	З металевим інвентарем, n / %	З прикрасами	% з прикрасами від усіх / % від поховань з металевим інвентарем
1—2	Прут — Дунай — Дністер — правий берег Південного Буга							
	2342	143 / 6,1	122	5,2 / 85,3	376	8 / 2,1	5	1,32 / 62,5
3—4	Південний Буг — Тікич — Інгул — правий берег Інгульця							
	1311	39 / 2,97	26	1,98 / 66,6	564	37 / 6,56	24	4,25 / 64,86
5	Інгулець — правий берег Нижнього Дніпра							
	2080	48 / 2,3	17	0,8 / 35,4	1037	57 / 5,49	34	3,27 / 59,6
6—7	Лівобережний придніпровський передстеп, Західний Донбас, Запоріжжя							
	700	33 / 4,71	14	2,0 / 42,42	738	39 / 5,28	27	3,65 / 69,2
8—9	Дніпровсько-причорноморський — Кримський							
	1056	51 / 4,8	11	1,04 / 20	896	40 / 4,46	19	2,1 / 47,5
10—11	Молочансько-Західно-Приазовський, Північно-Приазовський							
	581	65 / 11,18	28	4,8 / 43,0	747	60 / 8,0	34	4,5 / 56,6
12—13	Подонцов'я							
	125	23 / 18,4	8	6,4 / 34,78	1005	238 / 23,68	153	15,2 / 64,28
Всього	8195	402 / 4,9	226	2,75 / 56,2	5363	479 / 8,93	296	5,5 / 61,79

зустрічальність поховань зі знахідками металевого інвентарю — 6,1 %, що є третім результатом після масивів Подінцов'я та Приазов'я. Тобто більшу частину знахідок металевого інвентарю в масивах Північно-Західного Причорномор'я складають предмети прикрас. В інших масивах ямної КІС кількість комплексів з прикрасами від числа поховань з металевим інвентарем становить від 43 % (Приазовські масиви) до 20 % (Дніпровсько-Причорноморсько-Кримський). Рівномірніший розподіл поховань з прикрасами в комплексах катакомбної КІС, у більшості масивів 56,6—69,2 % від поховань з металом, крім Дніпровсько-Причорноморсько-Кримського масиву — близько 47 %. Тут також звертають на себе увагу масиви 1—2 Північно-Західного Причорномор'я, але, на відміну від поховань ямної КІС, тут спостерігається мінімальна кількість поховань з металевим інвентарем — 8, а кількість поховань з прикрасами серед них — 5, тобто більше половини. В масивах Подінцов'я по вибірках ЯКІС і ККІС спостерігається максимальна кількість поховань з металевим інвентарем, але поховання з прикрасами у процентному відношенні становлять відносно скромну позицію, що пояснюється значно більшою наявністю в похованнях цих масивів інших, більш габаритних категорій інвентарю (нарядя, зброї).

Прикраси, що відомі за поховальним обрядом ямної та катакомбних культур, дуже розмаїті. При цьому значно розрізняється кількість різних типів прикрас, як у складі теренових

масивів, так і культурно-хронологічних груп поховань. Відзначу, що найбільш чіткою хронологічною (стадіальною) тенденцією є перехід від кованих прикрас, які характерні для ранньої та рубежу ранньої та середньої бронзи до прикрас, виготовлених литвом, а також комбінованими методами. Разом з тим спостерігаються й певні відмінності в розповсюдженні, зміні модифікацій, а також в використанні наймасовіших типів кованих прикрас, що виготовлялися на базі тонких металевих пластин та дроту.

У Північному Причорномор'ї від доби енеоліту відомі численні типи прикрас, які були вироблені на базі тонких кованих металевих пластин, смужок: різного виду пронизки — циліндричні, кільцеподібні, спіралеподібні, обойми різних розмірів, круглі слабо вигнуті бляхи та бляшки, накладки, скоби, окуття різних предметів, в тому числі дерев'яного посуду. Судячи з аналітичних досліджень деяких предметів даної серії (Ольговський 1988; Рындина, Дяттерева 2018) вони виготовлялись операціями формотворного кування з напівфабрикатів міді або низьколегованої As-бронзи — плющення, витяжки для отримання тонких листів-пластин, з подальшим обрізанням, а також пробивкою отворів, пуансоном та вигином на оправках потрібного профілю. В рамках статті розглядаються лише окремі типи кованих виробів, які являли собою елементи прикрас поховального костюма — пронизки та обойми. В цілому дані виробу є одним з наймасовіших типів прикрас у складі поховань степових культур РБВ / СБВ,

Таблиця 2. Кількість комплексів з пронизками в складі теренових масивів за вибіркою курганних поховань ямної та катакомбної КІС

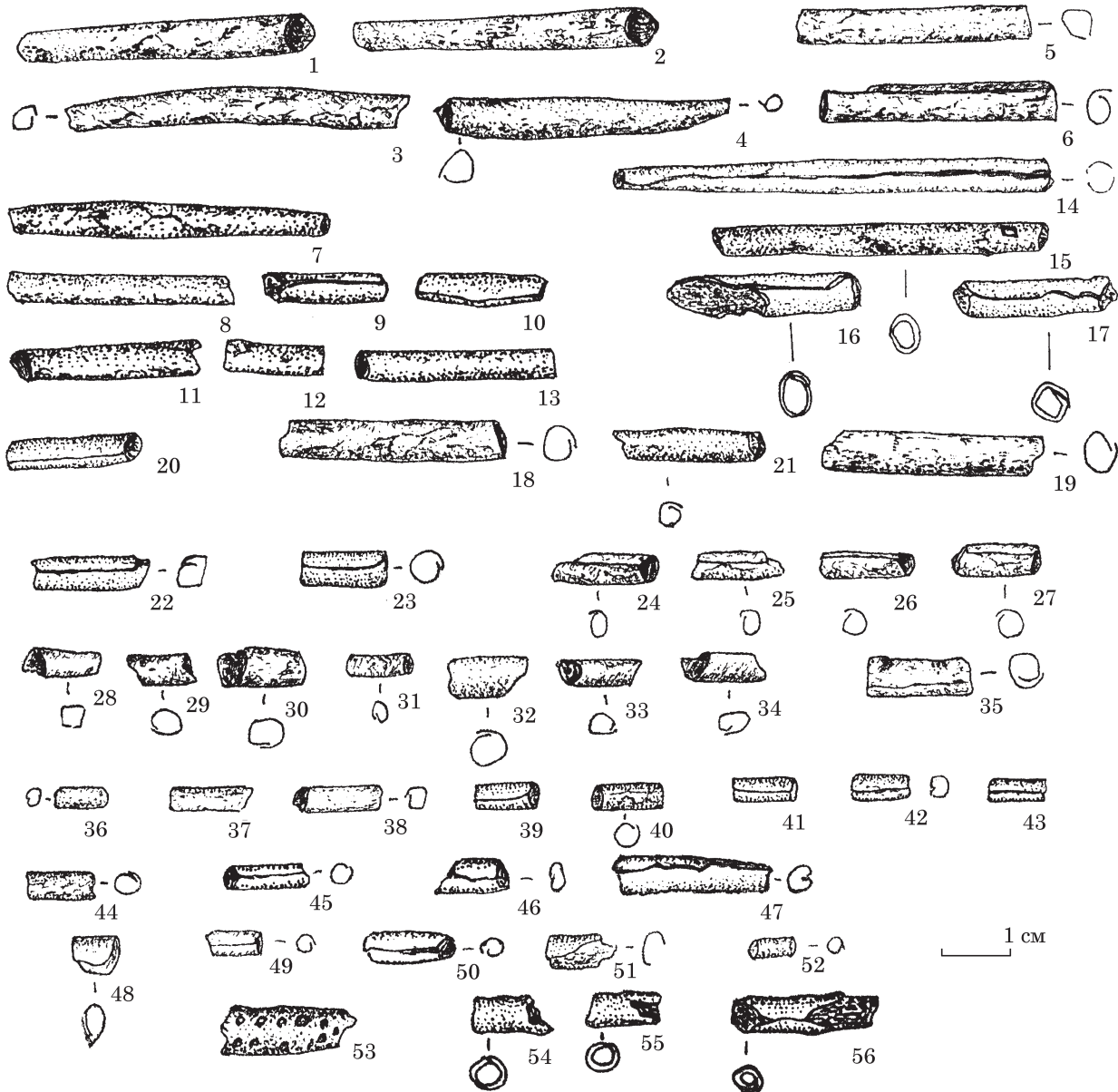
№ масиву	Кількісні показники ямної КІС				Кількісні показники катакомбної КІС			
	З металевим інвентарем	З прикрасами	З пронизками	% з пронизками від усіх / % з прикрасами	З металевим інвентарем	З прикрасами	З пронизками	% з пронизками від усіх / % з прикрасами
1—2	Прут — Дунай — Дністер — правий берег Південного Буга							
	143	122	41	28,6 / 33,6	8	5	2	25 / 40
3—4	Південний Буг — Тікич — Інгул — правий берег Інгульця							
	39	26	3	7,69 / 11,5	37	24	5	13,5 / 20,8
5	Інгулець — правий берег Нижнього Дніпра							
	48	17	3	6,25 / 17,6	57	34	2	3,5 / 5,88
6—7	Лівобережний придніпровський передстеп, Західний Донбас, Запоріжжя							
	33	14	3	9,09 / 21,4	39	27	5	12,8 / 18,5
8—9	Дніпровсько-причорноморський — Кримський							
	51	11	2	3,9 / 18,18	40	19	3	7,5 / 15,78
10—11	Молочансько-Західно-Приазовський, Північно-Приазовський							
	65	28	8	12,3/28,57	60	34	4	6,66 / 11,76
12—13	Подонцов'я							
	23	8	1	4,34/12,5	238	153	7	2,94 / 4,57
Всього	402	228	61	15,17/26,7	479	296	28	5,84 / 9,45

поступаючись за чисельністю (тією, що зустрічається в складі поховань) кованим виробам з дроту — скроневим кільцям — сережкам та спіралеподібним підвіскам.

Пронизки — вироби з тонкої металеві платівки чи стрічки, згорнутої в трубочку на оправі округлого профілю «в нахльост», «у стик» або зі злегка розведеними краями. За даними вибірки розподілу поховань зі знахідками пронизок ямної та катакомбних культур представлено в табл. 2, яка відображує відмінності в кількісному розподілі цих поховань за тереновими масивами.

Максимальна кількість поховань з пронизками спостерігається в матеріалах ямної КІС — в 61 похованнях, що становлять близько 26,7 %, тобто майже третина від числа всіх поховань з металевими прикрасами. Разом з тим і за матеріалами ямної КІС розподіл знахідок по територіальним масивам вельми нерівномірний. Зосередження знахідок виділяються масиви 1—2 Північно-Західного Причорномор'я — в 41 похованнях, що становить більше третини від поховань з прикрасами з цих масивів та більше половини всіх поховань з пронизками за матеріалами ямної КІС. В інших масивах знахідки поховань з пронизками вельми нечисленні — від 1 до 3 поховань. Лише за вибіркою Приазовських масивів відмічено 8 поховань з пронизками, що становлять 28,57 % від поховань з прикрасами цих масивів. Слід також зазначити, що переважна більшість знахідок містилося в складі поховань пізнього періоду ямної КІС.

В складі катакомбних поховань кількість пронизок значно менша. За вибіркою катакомбної КІС загалом виявлено 28 поховань з кованими пронизками, що становить 9,45 % від числа поховань з металевими прикрасами. Розподіл знахідок за тереновими масивами рівномірніший, ніж в ямної КІС — від 2 до 8 поховань. Але тут нерівномірною є кількість поховань з пронизками в хронологічно різних комплексах катакомбної КІС. Так, понад половину знахідок катакомбної КІС пов'язано з похованнями інгульської культури — в 15 похованнях, з них 9 походять з правобережних масивів, 2 — з лівобережжя Дніпра, один — з Криму та три з району р. Молочної. В складі інших катакомбних груп кованих пронизок трапляються ще рідше. Серед ранньокатакомбних поховань достовірно зафіксовано лише 5 випадків: на лівому березі Нижнього Дніпра, в Криму, в Північному Приазов'ї та Подінцов'ї. Слід зазначити практичну відсутність їх в складі пам'яток донецької катакомбної культури, крім одного виробу, що знаходився в кротовині пошкодженого гризунами поховання (Краматорськ 2/14). Утім, без опису цього виробу та лише за наявним малюнком (Санжаров 1993, с. 78—83, рис. 13: 2) неможливо визначити — чи була ця пронизка дійсно кованою (спіральною або гофрованою), чи вона відноситься до різних видів литих «рифлених» пронизок, добре відомих за похованнями Подінцов'я. Нечисленними є знахідки пронизок у складі поховань пізньокатакомбних груп (бахмутського, маницького, середньодонського типів) — в 7 похованнях, одне

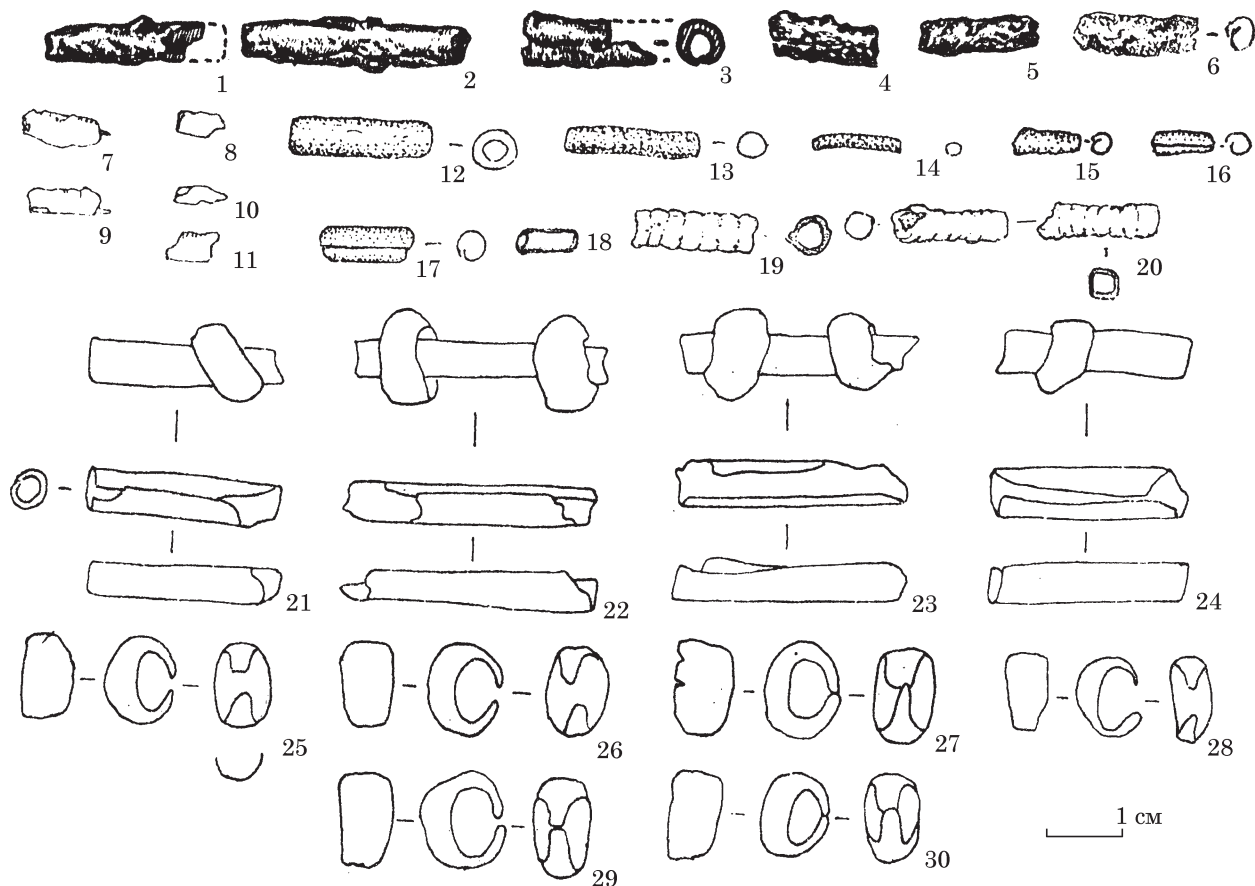
Рис. 1. Пронизки з поховань ямної КІС: 1, 2 — Петродолинське 1/9; 3, 4 — Холмське 2/8; 5, 6 — Слободзея 4/4; 7—13 — Лиман 3А/30; 14 — Підгорне 1/19; 15—17 — Виноградний 1/4; 18, 19 — Слободзея 4/5; 20—22 — Новокаменка 1/5; 23 — Кубей 23/16; 24—27 — Семенівка 8/15; 28—34 — Борисівка (оз. Сасик) 9/6; 35 — Мокра 1/3; 36—38 — Глибоке 1/24; 39—41 — Старі Беляри 1/14; 42, 43 — Кубей 22/18; 44 — Виноградне 20/3; 45 — Дивизія II, 6/3; 46 — Олександрівка 1/32А; 47 — Виноградний 1/6; 48 — Орловка 1/9; 49 — Зальце 4/4; 50 — Виноградне 30/40; 51 — Семенівка 19/9; 52 — Бараново 1/9; 53 — Новокаїри 1/5; 54—56 — Плотина 10/3 (за: 1—14, 18, 19, 23, 43, 45, 46, 48—49, 51, 52 — Суботина 2003; 15—17, 47 — Гребенников 1989; 20—22 — Шмаглий, Черняков, Алексеева 1971; 44 — Отрошенко и др. 1984; 50 — Рассамкин и др. 1982; 53 — Тошев, Самар 1990; 54—56 — Бондарь и др. 1983)

з яких походить із Західного Донбасу (Богданівка 7/11), решта — з території Подінців'я на обох берегах Сіверського Дінця.

Предмети варіюють за величиною. Найчисленнішими є пронизки «середніх» розмірів довжиною 0,9—2,1 см, діаметром 0,3—0,5 см. Зустрічаються крихітні вироби довжиною 0,3—0,5 см, діаметром 0,1—0,3 см; а також відносно великі екземпляри довжиною від 2,8—3 см до 4,8 см, діаметром 0,3—0,5 см. Пронизки ямної КІС найрізноманітніші за величиною (рис. 1: 1—56). У ряді випадків предмети різної величини похо-

дять з одного комплексу. При цьому пронизки двох масивів Північно-Західного Причорномор'я (№ 1—2) включають практично весь діапазон зазначених розмірів, тут представлено й більшість максимально габаритних виробів, серед яких екземпляр довжиною 6,3 см (Підгорне 1/19)¹. Про-

1. Характеристика пронизок та обойм з ямних поховань Північно-Західного Причорномор'я представлена в рамках зводу артефактів цього регіону — в монографії Л. В. Суботина (2003), ілюстрації з якої використані й тут.

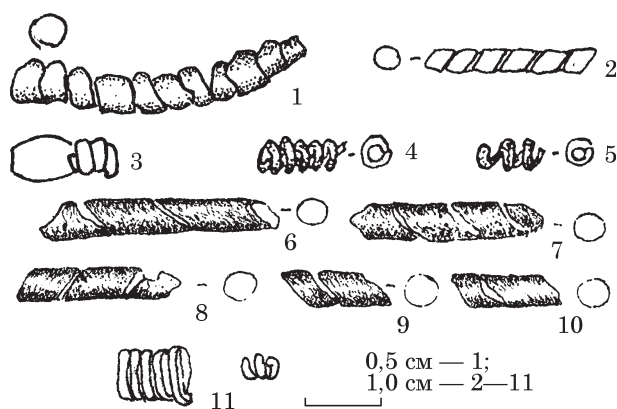

Рис. 2. Пронизки з поховань катакомбної КІС: 1—5 — Залізний Порт 3/3; 6 — Мостове 4/9; 7—11 — Червоний Жовтень 1/1; 12—14 — Вербівка 11/6; 15—16 — Болотне 14/8; 17 — Григорівка 1/1; 18 — Малокатеринівка II, 1/21; 19, 20 — Тополівка 3/4; 21—30 — Мар'янівка 1/18 (поховання: 1—5 — ранньокатакомбні; 6—14, 19—20 — катакомбні пізнього періоду в Подінцов'ї; 15—18, 21—30 — інгульські; за: 1—5 — Евдокимов и др. 1982; 6, 12—14 — Клименко 1997; 7—11 — Антоненко и др. 1988; 15, 16 — Генинг, Корпусова 1989; 17 — Ковалева и др. 1987; 18 — Плешивенко 1996; 19, 20 — Писларий и др. 1980; 21—30 — Шапошникова и др. 1986)

низки з поховань катакомбної КІС мають вузький діапазон розмірів (рис. 2: 1—24), в більшості випадків довжиною від 1,7—1,1 см до 0,8—0,7 см, діаметром 0,6—0,3 см, а також менші. Предмети довжиною 3 см відомі тільки в двох комплексах ранньокатакомбної культури (Залізний Порт 3/3, Фрунзе 1/4), а також в одному з комплексів інгульської культури (довжиною 3—2,5 см).

Основним різновидом є пронизки у вигляді трубочки з гладкою поверхнею. Такі пронизки, що нанизані по одному або декількох предметів на шнурок, представлені абсолютною більшістю знахідок в ямних похованнях (рис. 1: 1—52, 54—56), в двох ранньокатакомбних похованнях (Залізний Порт 3/3, Вербки 9/3), у більшості поховань інгульської культури та в 5 похованнях пізньокатакомбних груп Подінцов'я (рис. 2: 1—18, 21—24).

Трапляються й інші різновиди, які представлені досить рідкісними знахідками, що походять з окремих пізніших ямних поховань, а також з різних поховань катакомбної КІС. Одним з різновидів є спіральні пронизки, які утворені з тонкої вузької стрічки намотуванням на оправу круглого профілю (рис. 3: 1—11). Серед ямних поховань виявлені три комплекси зі

Рис. 3. Спіральні пронизки: 1 — Дмитрівка 7/8; 2 — Атманай II, 2/5; 3 — Дмитрівка 7/7; 4—5 — Лисичанськ 1/2; 6—10 — Фрунзе 1/4; 11 — Атманай II, 3/17 (поховання: 1, 2 — пізньоямні; 3—10 — ранньокатакомбні; 11 — інгульські; за: 1, 3 — Папанова и др. 2016; 2, 11 — Кубышев и др. 1981; 4, 5 — Санжаров и др. 2007; 6—10 — Колтухов, Труфанов 2004)

знахідками спіральних пронизок: на лівобережжі Дніпра — Велика Білозерка 2/5 (Отрощенко и др. 1975), в Північному Приазов'ї — Дмитрівка 7/8 та Атманай II, 2/5 (рис. 3: 1, 2). Декілька знахідок походять з катакомбних

поховань. Так, з 5 ранньокатакомбних поховань з пронизками спіральні екземпляри відмічені в трьох випадках: Дмитрівка 7/7; Лисичанськ 1/2; Фрунзе 1/4 (рис. 3: 3—10). Три екземпляри знаходились в інгульському похованні Атманай 3/17 (рис. 3: 11), декілька фрагментованих предметів в одному з поховань маницького типу — Богданівка 7/11 (Марина, Фещенко 1989). У трьох випадках зафіксовані знахідки орнаментованих екземплярів. В пізньоамному похованні Новокаїри 1/5 (рис. 1: 53) знаходилась «бородавчаста» пронизка, у якої зовнішня поверхня була покрита виступами у вигляді шишечок, що були виконані пуансоном по платівці-заготівці. Вочевидь таким же способом виготовлені «рубчасті» або «гофровані» пронизки, платівка для яких вкривалась поглибленими поперечними смужками, що знайдені в двох пізньокатакомбних похованнях — в інгульському похованні на Інгульці Зелений Гай 1/15 (Ковалева і др. 2003, с. 14—16) та в похованні бахмутського типу Тополівка 3/4 в Подінцов'ї (рис. 2: 19—20). В окремих катакомбних похованнях знайдені унікальні екземпляри: в пізньокатакомбному похованні з горщиками середньо-донського типу (Лисичанськ 3/10) серед 10 бронзових трубчастих пронизок три — екземпляри у вигляді здвоєних трубочок (Клименко 1997).

Судячи з наявних антропологічних визначень, пронизки містилися як в похованнях дорослих — чоловічих та жіночих, так і в похованнях дітей. Але за відсутністю повних антропологічних даних щодо зібраних поховань на сьогодні неможливо вказати достеменно число статево-вікової приналежності небіжчиків. Можна лише відмітити, що за матеріалами ямної КІС переважна більшість комплексів з пронизками були індивідуальними похованнями дорослих, що є особливо характерним для Північно-Західного Причорномор'я; значно менший розрив між віковими групами в похованнях з пронизками катакомбної КІС, а серед нечисленних ранньокатакомбних поховань з пронизками були відсутні індивідуальні поховання дорослих.

Пронизки, судячи з їх розташування на скелетах, були універсальним елементом прикрас, що входили до складу оформлення різних частин поховального костюму. За винятком випадків зміщення предметів від первинного положення можна припустити склад прикрас, що включав пронизки: набірні браслети, намиста, головні убори чи зачіски.

Більшість знахідок були розташовані в районі лівого чи (частіше) правого зап'ястка тобто входили до складу набірних браслетів, що включали 1—4 екземплярів, в окремих випадках 7 (ямне поховання Лиман 3А/30) та 10 екземплярів (пізньокатакомбне поховання Лисичанськ 3/10). Набірні браслети з пронизок характерні для масивів 1—2 Північно-Захід-

ного Причорномор'я, де вони складають більш половини знахідок. Вельми рідкісні знахідки пронизок біля зап'ястка в інших масивах ямних поховань. Відносно чітко зафіксовані 3 випадки: всі в похованнях дорослих індивідів біля правого зап'ястка: Кіровка I, 1/4 в Подніпров'ї (окисли); Виноградне 30/40 та 18/5 на р. Молочна (Ковалева, Шалобудов 1988; Отрошенко і др. 1984; Рассамакін і др. 1982). Рідкісні пронизки в складі набірних браслетів в похованнях катакомбної КІС, що відомі головним чином в похованнях пізньокатакомбних груп Подінцов'я (з 7 поховань з пронизками — в чотирьох), іноді разом з литими намистинами — Вербівка 11/6 (Клименко 1997), причому в одному випадку ножного браслета (Антоненко і др. 1988). В інгульському похованні Болотне 14/8 знаходився набір прикрас з бронзового медальйона, двох бронзових пронизок та кістяних намистин, що надзвичайно схожий до намиста, хоча він містився біля лівого зап'ястка чоловічого скелету, тобто не виключено, що це був набірний браслет (Генинг, Корпусова 1989).

Знахідки пронизок в районі шийних хребців, грудей, уздовж руки — від шийних хребців до ліктя, нерідко разом з кістяними пронизками та просвердленими іклами псових, також із зубами оленя, річковими мушлями, бронзовими медальйонами та обоймами, дрібними намистинами типу бісеру — дозволяють припустити, що вони входили до складу «намист». За матеріалами вибірки ямної КІС для двох масивів Північно-Західного Причорномор'я (№ 1—2) такі намиста, що включали від 1—2 до 7 пронизок, зафіксовані лише в 6 випадках. Навпаки, для інших масивів ямної КІС більша частина знахідок пронизок походить зі складу намист, що вони містилися від 1—2 до 6, в одному випадку 14 екземплярів (Баратівка 1/25). В складі намист знаходилися пронизки з ранньокатакомбних поховань (Залізний Порт 3/3, Фрунзе 1/4). Ймовірно й в похованні Дмитрівка 7/7 кістяні і бронзові пронизки, просвердлене ікло та бронзовий медальйон, що були знайдені в заповненні, являли собою зміщені елементи намиста (Папанова, Тощев, Голик 2016). Певно до складу намиста входили й пронизки з 4 інгульських поховань (Урсоая 3/11, Вишневе 17/48, Малокатеринівка II 1/21, Жовтневе III 11/10).

Меншою мірою пронизки використовувалися як елементи прикрас головного убору або зачіски, про що свідчить їх розташування в районі черепа, біля скронь — від 1 до 4 екземплярів. Таке розташування зафіксоване в 6 ямних похованнях — в 4-х з гладкими екземплярами (Плавні 30/5; Слободзея 4/4; Катаржино 1/11; Софіївка I, 9/10), а також в обох похованнях зі спіральними екземплярами (Атманай II, 2/5; Дмитрівка 7/8). В ранньокатакомбному похованні Лисичанськ 1/2 дві спіральні прониз-

ки знаходилися в зміщеному стані біля лівого плеча дорослого разом з двома габаритнішими скроневими спіральними підвісками, які, мабуть, складала комплекс прикрас головного убору чи зачіски (Санжаров и др. 2007). В районі черепа знаходилися пронизки з інгульських поховань (Привілля 4/25, Григоровка 1/1), а також в пізньокатакомбному похованні Мостове 4/9 (з посудом середньо-донського типу). Нарешті, в інгульському похованні Мар'янівка 1/18 містилася унікальна знахідка — набірне очілля, що складалося з 4 трубчастих пронизок (що збереглися), на обидва краї кожної з яких були нанизані кільцеподібні жолобчасті дужки-обойми зі загостреними не зімкнутими кінцями (рис. 2: 21—30).

Таким чином, в розподілі поховань, які містили пронизки спостерігається явна кількісна перевага ямних поховань масивів 1—2 Північно-Західного Причорномор'я. Тут же спостерігається максимальна різноманітність предметів за величиною, також переважна тенденція їх використання в складі набірних браслетів. Для інших масивів ямної культури відзначається відносно рідкісна чисельність поховань з пронизками, переважає тенденція використання їх у якості елементів «намист». Відносно рідше зустрічаються пронизки в похованнях катакомбної КІС, де переважаючою тенденцією також є використання їх в складі намист, а також на головних уборах чи зачісках. На рубежі РБВ / СБВ й пізніше відчувається прагнення до урізноманітнення дрібних пластинчастих прикрас

новими елементами. Це відбувається у появі поряд з неорнаментованими пронизками виробів з пуансонним орнаментом, спіральних та інших різновидів, що представлені, головним чином в лівобережних масивах — від Дніпра до Донеччини, а також формування з пронизок нових типів прикрас, про що свідчить, зокрема, знахідка набірного очілля.

Обойми — що, як і пронизки, виготовлені з тонких металевих пластин, на відміну від них мають сплющено-прямокутну, витягнуто-прямокутну, або майже квадратну форму, з краями, що загорнуті на одну з площин (між загорнутими краями іноді зберігаються залишки шкіри чи тканини). Причому дрібні обойми та пронизки вельми схожі між собою. Але, як відмітив Л. В. Суботін, ці вироби мали принципову відмінність: пронизки вільно нанизувалися на шнурочки, а обіймочки закріплювалися на шнурках або ремінцях нерухомо (Суботин 2003, с. 33).

І в ямних, і в катакомбних похованнях обійми трапляються значно рідше, ніж пронизки. Їх розподіл в складі територіальних масивів наведено в табл. 3. За матеріалами вибірки ямної КІС зафіксовано 29 поховань зі знахідками обійм, що складає 12,8 % від кількості поховань з металевими прикрасами. Як і пронизки, обійми максимально репрезентовані в похованнях Північно-Західного Причорномор'я (причому переважно в масиві 1 Дунай-Дністровське межиріччя) — в цілому в 12 похованнях. По 5 і 6 поховань з обіймами налічувалося

Таблиця 3. Кількісна характеристика поховань з обіймами в складі теренових масивів за вибіркою курганних поховань ямної та катакомбної КІС

№ масиву	Кількісні показники ямної КІС				Кількісні показники катакомбної КІС			
	З металевим інвентарем	З прикрасами	З обіймами	% з обіймами від усіх / % з прикрасами	З металевим інвентарем	З прикрасами	З обіймами	% з обіймами від усіх / % з прикрасами
1—2	Прут — Дунай — Дністер — правий берег Південного Буга							
	143	122	12	8,39 / 9,83	8	5	—	—
3—4	Південний Буг — Тікич — Інгул — правий берег Інгульця							
	39	26	5	12,8 / 19,2	37	24	3	8,1 / 12,5
5	Інгулець — правий берег Нижнього Дніпра							
	48	17	3	6,25 / 17,6	57	34	2	3,5 / 5,8
6—7	Лівобережний придніпровський передстеп, Західний Донбас, Запоріжжя							
	33	14	1	3,0 / 7,14	39	27	4	10,25 / 14,8
8—9	Дніпровсько-причорноморський — Кримський							
	51	11	2	3,92 / 18,16	40	19	2	5 / 10,5
10—11	Молочансько-Західно-Приазовський, Північно-Приазовський							
	65	28	6	9,23 / 21,4	60	34	6	10 / 17,64
12—13	Подонцов'я							
	23	8	—	—	238	153	1	0,4 / 0,65
Всього	402	228	29	7,21 / 12,7	479	296	18	3,75 / 6,08

Рис. 4. Обойми з поховань ямної КІС: 1–6 — Орджоникідзе, к. гр. Шевченко 4/29; 7–12 — Станіславка I, 3/1; 13, 14 — Уварово 1/5; 15 — Зальце (Лиманське) 4/4; 16 — Нерушай 10/13; 17, 18 — Новоградівка 1/4; 19 — Семенівка 8/16; 20–22 — Семенівка 2/2; 23–27 — Трапівка 4/7; 28 — Трапівка 1/11; 29, 30 — Холмське 2/13; 31, 32 — Білолісьє 4/4; 33–35 — Алкалія 33/3; 36 — Бабенково 4/8; 37–39 — Вовчанськ II 1/8; 40–43 — Станіславка I 4/2 (за: 1–6 — Мельник, Стеблина 2012; 7–12, 40–43 — Берестнев 2001; 13–14 — Щепинський 1975; 15–35 — Субботин 2003; 36 — Щепинський, Черепанова 1969; 37–39 — Кубышев і др. 1980)

в масивах 3–4 (межиріччя Південного Бугу й Інгульця), та в Приазов'ї, де знахідки зосереджені в Молочанському масиві. В інших масивах обабіч Дніпра — від 1 до 3–4 поховань. Зовсім відсутні обойми в одному з Приазовських масивів (№ 11), а також в масиві 12 (правобережне Подінцов'я). Але на лівому березі Сіверського Дінця відомі пізніші ямні поховання з обоймами (Берестнев 2001, с. 170, рис. 20: 48–59).

За матеріалами вибірки, присутність обойм зафіксовано в 18 катакомбних похованнях, що

складає 5,7 % від кількості поховань з металевими прикрасами. Причому переважно вони походять з поховань раннього катакомбного часу в широкому тереновому ареалі — від лівого берега р. Інгул до правого берега р. Сіверський Донець. Поза тим, обойми містилися в трьох інгульських похованнях — в Поінгульї (Христофорівка 1/5, Мар'івка 6/9, Мар'янівка 1/18) та в Північному Приазов'ї (Жовтневе III, 11/10). У похованнях донецької катакомбної культури, а також у складі пізньокатакомбних поховань Подінцов'я (бахмутського, маницького та

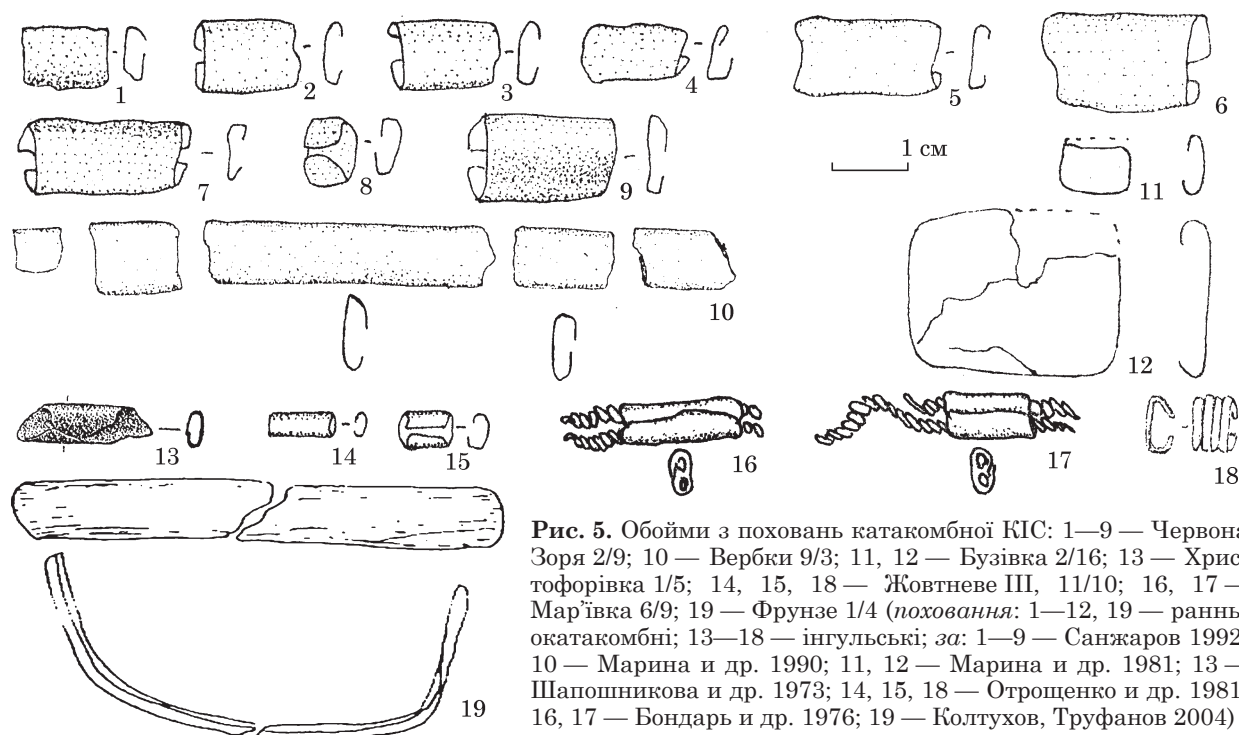

Рис. 5. Обойми з поховань катакомбної КІС: 1—9 — Червона Зоря 2/9; 10 — Вербки 9/3; 11, 12 — Бузівка 2/16; 13 — Христофорівка 1/5; 14, 15, 18 — Жовтневе III, 11/10; 16, 17 — Мар'ївка 6/9; 19 — Фрунзе 1/4 (поховання: 1—12, 19 — ранньокатакомбні; 13—18 — інгульські; за: 1—9 — Санжаров 1992; 10 — Марина и др. 1990; 11, 12 — Марина и др. 1981; 13 — Шапошникова и др. 1973; 14, 15, 18 — Отрощенко и др. 1981; 16, 17 — Бондарь и др. 1976; 19 — Колтухов, Труфанов 2004)

середньо-донського типів) обойми на костюмах небіжчиків не виявлені, хоча тут добре відомі ковани вироби з бронзових стрічок та смужок у вигляді оздоблення дерев'яних предметів.

Залежно від призначення обойми суттєво варіювали в розмірах та формі, які можна розділити на чотири нерівні за чисельністю групи.

1. Дрібні прямокутні обойми — розмірами від $0,4 \times 0,3$ до $3,0 \times 1,5$ см складають переважну більшість в похованнях ямної КІС, знаходились в 26 похованнях, які містили від 1—2 (більшість) до 6 предметів (рис. 4: 1—43). За матеріалами катакомбних культур зафіксовано 11 поховань з дрібними обоймами (рис. 5: 1—9, 11—18) — 8 ранньокатакомбних та 4 інгульських, які містили 1—5, в одному випадку 11 предметів (Червона Зоря 2/9). Переважно ці комплекси як ямної так і катакомбної КІС належали дорослим — індивідуальним чи парним похованням.

Спостерігається певна схожість у використанні дрібних обойм та пронизок — ті й інші знаходилися в складі набірних браслетів, намист (в тому числі з кістяними амулетами), зустрічались в районі черепа, тобто входили до складу головних уборів. Наприклад в ямному похованні Трапівка II, 4/7 шість обойм із залишками шнурка розташовувались з обох боків черепа біля скронь похованого (Субботин 2003, с. 34). Але на відміну від пронизок знахідки обойм зафіксовані й в районі таза, що вказує на використання їх у якості прикрас поясного рем'я — в пізньоямних похованнях на Інгульці, в Присамар'ї та на території Західного Донбасу. Слід зазначити, що за матеріалами ямної КІС, знахідки дрібних обойм, як і пронизок в

районі зап'ястя чи біля черепа характерні для поховань Північно-Західного Причорномор'я, а знахідки їх у складі намист чи в районі пояса — для масивів лівобережжя Нижнього Дніпра, Криму та Північного Приазов'я.

Майже аналогічне використання дрібних обойм на костюмі відбито за матеріалами катакомбних поховань — тобто в складі набірних браслетів, намист, на поясних рем'я та головних уборах. Цікаво відзначити, що в одному з ранньокатакомбних поховань Північного Приазов'я (Вознесенка 3/7) біля узголів'я двох скелетів (дорослих індивідів) викладено ряд з 5 обойм, що ймовірно являв собою окремо покладений пояс (Михайлов 1975).

Більшість дрібних обойм мали гладку поверхню, лише в окремих випадках її вкривали рядами пуансона — два такі поховання відомі в Північному Приазов'ї (рис. 6: 4, 5; 7: 4—7). У пізньоямному похованні Давидівка 4/2 чотири таких обойми входили до складу намиста (Кубышев и др. 1986); в ранньокатакомбному похованні Калинівка 2/6 також чотири обойми виявлені на правому зап'ястку, що певно входили до складу набірних браслету (Кульбака, Качур 2002).

2. Унікальними є кільцеподібні жолобчасті дужки-обойми зі загостреними не зімкнутими кінцями з вицезгаданого інгульського поховання Мар'янівка 1/18 (рис. 2: 21—30). Шість екземплярів, що збереглися, діаметром $1,1—1,3$ см, максимальною шириною в середині $0,6—0,9$ см, були нанизані на краї круглих в перетині бронзових пронизок, що разом склали особливий тип прикрас — набірне очілля, знайдене поки ще в єдиному комплексі (Шапошникова и др. 1986).

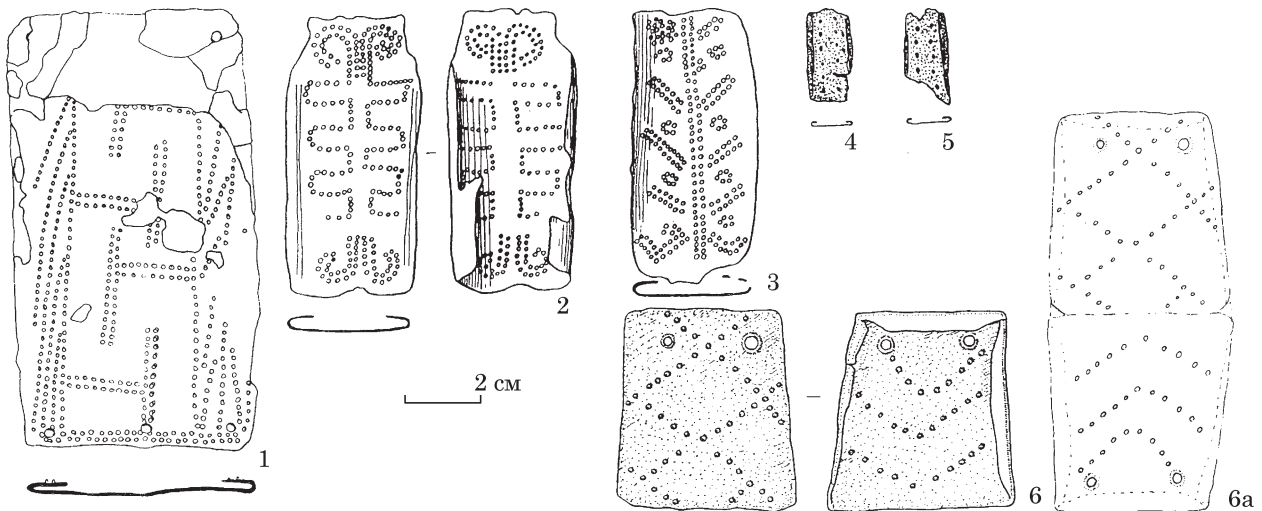

Рис. 6. Обойми з пуансонним орнаментом з пізньоямних поховань: 1 — Виноградний 1/4; 2, 3 — Калинівка 3/12; 4, 5 — Давидівка 4/2; 6, 6а — обойма-бляха, Баратівка 1/25 і реконструкція її можливої форми (за: 1 — Гребенников 1989; 2, 3 — Черняков, Никитин 1988; 4, 5 — Кубышев и др. 1986; 6 — Петренко, Елагина 1968)

3. Різновидом обойм є цілісні пластинчасті браслети, виготовлені з вузьких довгих платівок довжиною 7,3 см (що збереглася) та 13 см, шириною 0,6—0,8 см, довгі краї яких були загнуті всередину (рис. 5: 10, 19). Предмети виявлені в двох ранньокатакомбних похованнях — Вербки 9/3 в Західному Донбасі (Марина и др. 1990), Фрунзе 1/4 — в Криму (Колтухов, Труфанов 2004). Поховання Вербки 9/3 — парне, дорослої людини та однорічної дитини. Браслет, що знаходився на правому зап'ястку дорослого, розпався на фрагменти. В похованні Фрунзе 1/4 знаходились скелети двох дорослих та однієї дитини до 5 років. Два браслети знаходились на обох зап'ястках одного з дорослих. Обидва поховання супроводжувалися багатим набором інвентарю. В похованні Вербки 3/9 містилися набори прикрас та амулетів: намиста, що включали бісер органічного походження, ікла-підвіски, кістяну молоточкувату шпильку та бронзові предмети — круглу слабо вигнуту бляху, шнурові підвіски та підвіски-медальйони. Поховання Фрунзе 1/4 супроводжене ще численнішим інвентарем, що включав керамічний посуд, кам'яну поліровану сокиру, кременеві вістря стріл, браслети з іклів псових, кістяну молоточкувату шпильку, а також бронзові предмети — шильце, велику обойму, спіральні пронизки.

4. Великі прямокутні обойми розмірами від $5,9 \times 2,1$ — $7,2 \times 4,0$ до $15 \times 10,5$ — $16,5 \times 9,15$ знаходились у 9 похованнях — 3 пізніших ямних та 6 ранньокатакомбних. Ямні поховання відкриті на лівому березі Південного Бугу (Виноградний 1/4) та в межиріччі Інгулу — Інгульця (Калинівка I, 3/12; Баратівка 1/25). Катакомбні поховання розташовувались у ширших межах на схід — у межиріччі Інгулу — Інгульця (Калинівка II, 4/35), на лівому березі Дніпра (Кам'янка-Дніпровська 11/10), в Криму (Болотне 14/28; Фрунзе 1/4), в Північному Приазов'ї

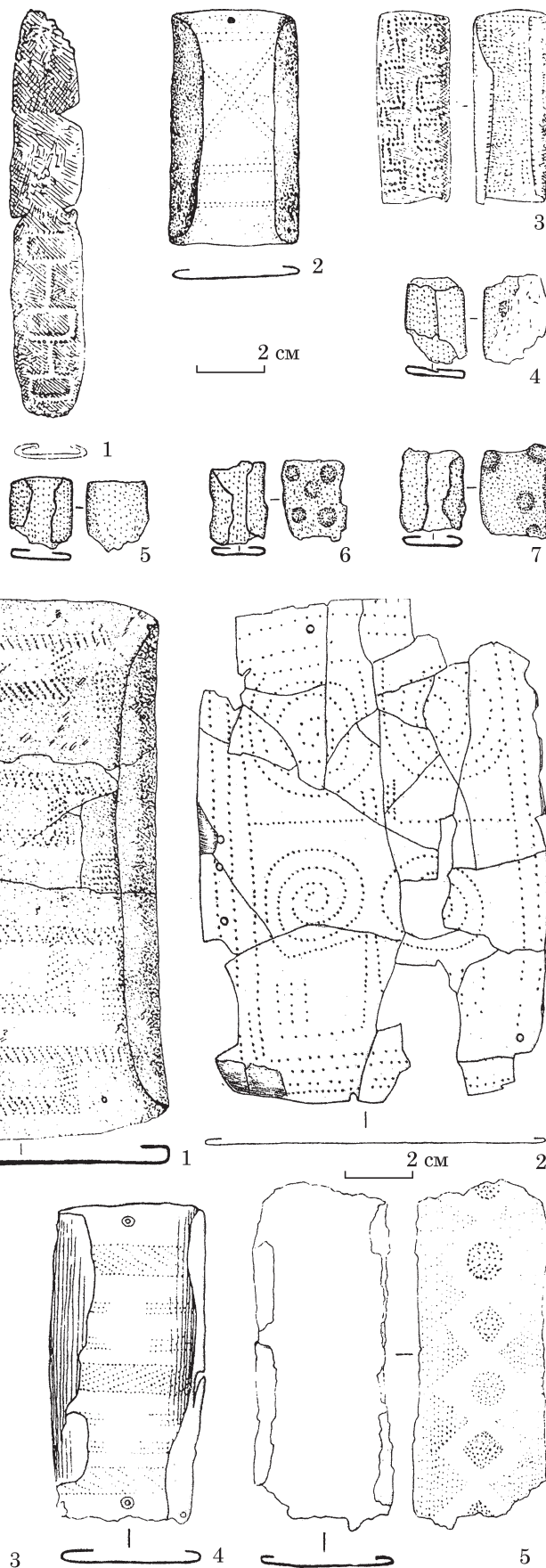
(Аккермень II, 4/1; Приморськ 1/5). У більшості поховань знаходилося по одній обоймі, в двох, розташованих поруч — ямному та ранньокатакомбному — по дві (Калинівка I, 3/12; Калинівка II, 4/35), в одному — три (Аккермень II, 4/1). Ця дуже нечисленна, але яскрава категорія інвентарю, поза сумнівом належить до розряду символічних предметів рубежу РВВ / СБВ, що вимагає детальнішого освітлення. Більша частина комплексів чи обойм з цього переліку були опубліковані. Публікації в ряді робіт супроводжувалися детальним аналізом поховального обряду та інвентарю (Вязьмітіна та ін. 1960; Михайлов 1976; Черняков, Никитин 1988; Корпусова, Ляшко 1990; Копьева 2009).

Поверхня усіх цих обойм покрита пуансонним орнаментом у вигляді поєднання різних фігур-знаків: ромбів, хрестів, що перемежуються з поперечними або нахисними смугами, Т-подібних фігур, меандру, спіралей та волот, що вінчають зображення у вигляді стилізованого «древа життя» (рис. 6: 1—3, 6; 7: 1—3; 8: 1—5). Автори публікації ямного та катакомбного комплексів з Калинівки допускають відсутність випадкового набору орнаментальних мотивів в оформленні обойм, та існування певної традиції схематичних зображень, що встановилася й була поширена на великій території (Черняков, Никитин 1988, с. 32). Про символічне значення обойм свідчать і поховання, що містили їх та явно належать до категорії «неординарних». Окрім обойм у похованнях знаходилися набори прикрас та іншого інвентарю. Серед бронзових предметів у ряді поховань містились шильця, а в складі прикрас — цілісні пластинчасті або дротяні браслети (Калинівка II, 4/35; Фрунзе 1/4), різні типи підвісок (краплевидні, трапцевидні), пронизки. У ряді випадків були присутніми намиста з органічних матеріалів, і, практично завжди — прикраси з кістки — просвердлені ікла псових, рідше — молоточкуваті

Рис. 7. Обойми з пуансонним орнаментом з ранньокатакомбних поховань: 1, 3 — Аккермень I, 4/1; 2 — Кам'янка-Дніпровська II 11/10; 4—7 — Калинівка 2/6 (за: 1, 3 — Вязьмітіна та ін. 1960; 2 — Отрощенко и др. 1986; 4—7 — Кульбака, Качур 2002)

та інші типи шпильок. Особливо «багатими» були катакомбні поховання, в деяких з них, окрім традиційних прикрас, були присутніми рідкісні або унікальні предмети інвентарю, в тому числі озброєння чи знаряддя праці. Зокрема, це згадане вище поховання з Фрунзе, а також комплекс з Болотного, що містив 4 колеса від возу, рогожаний мішок з колосками не обрушеної пшениці, бронзовий ніж-кинжал; з Аккермені — кременевий наконечник дротика; з Приморська — кам'яне фігурне ковадло зі зашліфованою поверхнею (Приморськ).

Примітним є й статеві-віковий склад комплексів, а також пози небіжчиків та розміщення обойм. Більшість з них були похованнями дорослих та дітей (Калинівка I, 3/12; Баратівка 1/25; Калинівка II, 4/35; Кам'янка-Дніпровська 11/10; Фрунзе 1/4), два — парними похованнями дорослих (Болотне 14/28; Приморськ 1/5). Причому, в двох похованнях (Болотне 14/28; Фрунзе 1/4) скелети дорослих лежали на боці *vis-a-vis*, а їхні кінцівки частково перекривали один одного, тому не виключено, що вони були подружніми парами (Корпусова, Ляшко 1990; Колтухов, Труфанов 2004). У другому випадку при дорослих знаходився кістяк дитини, що лежав у головах дорослих Обойми в обох випадках знаходилися в районі грудної клітини найбільших (чоловічих) скелетів. Також у позі на боці *vis-a-vis* лежали скелети дитини і дорослого в ямному похованні (Калинівка I, 3/12). Дві обойми знаходилися при дитині, в районі її крижових кісток, під кутом одна до одної, на них лежала молоточкувата шпилька. Виходячи з розташування обойм, автори публікації пояснили їх як металеві наконечники для оздоблення шкіряного поясного реміня (Черняков, Нікітін 1988, с. 26). У камері поховання Приморськ 1/5 знаходилися 4 скелети, похованих неодноразово двома парами. У першій парі скелети дорослих лежали на боці *vis-a-vis*, друга пара (мабуть — підлітків) знаходилася в протилежній частині

Рис. 8. Обойми з пуансонним орнаментом з ранньокатакомбних поховань: 1 — Болотне 14/28; 2 — Фрунзе 1/4; 3, 4 — Калинівка II 4/35; 5 — Приморськ 1/5 (за: 1 — Генинг, Корпусова 1989; 2 — Колтухов, Труфанов 2004; 3, 4 — Черняков, Нікітін 1988; 5 — Михайлов 1971)

камери і розташовувалися перпендикулярно один відносно одного. У цієї парі один скелет лежав на спині скорчено (при ньому знаходилася намисто з просвердлених іклів псових і шпилька), другий лежав в аналогічній позі головою на грудях першого, обойма знаходилася в районі його тазу та, мабуть, була прикрасою пояса (Михайлов 1971).

У двох з відмічених поховань при дорослих знаходилися скелети немовлят. У похованні Кам'янка-Дніпровська 11/10 немовля було підзахороненням у могилу дорослого, де лежав в ногах дорослого на підстилці. Його, ймовірно, перекрили шкіркою офірованого ягняти. Обойма знаходилася при рештках дитини — на тліні його підстилки (Отрошенко и др. 1986). Поховання Калинівка II, 4/35, де кісточки немовляти виявлені між тазовими та стегною кістками дорослого, ймовірно було похованням жінки та утробного немовляти¹. Тут одна з двох обойм знаходилася на грудях жіночого скелета, а друга в заповненні споруди (Черняков, Никитин 1988).

В ямному похованні Баратівка 1/25 (Петренко, Елагина 1968) знаходилися три скелети — дорослого та двох дітей. Кожен зі скелетів супроводжувався керамічним посудом та комплексом кістяних прикрас (намистин). Скелети дітей лежали «валетом» за спиною дорослого. Тут примітна поза дорослого — на правому боці, скорчено, ліва рука зігнута в лікті з кистю на тазі, а права трохи зігнута і відведена в лікті від корпусу. Подібний стан однієї з рук спостерігається в цілому ряді пізньоямних та ранньокатакомбних поховань у скелетів дорослих, що супроводжувалися набором кістяних прикрас і амулетів, а також бронзовими слабо вигнутими бляхами. Така поза дозволяє припустити, що між грудною клітиною та відповідною рукою лежав скелет немовляти, або ж скелет належав вагітній жінці (Черних, Дараган 2014, с. 300). Саме уздовж цієї руки зазвичай розташовується низка кістяних прикрас, нерідко зі шпильками, круглими бляхами, як і у Баратівці, де намисто закінчувалося кістяною шпилькою, перекритою бронзовою обоймою бляхою.

Тільки в двох випадках зафіксовані індивідуальні поховання дорослих (Виноградний 1/4; Аккермень II, 4/1). Відносно пози в ранньокатакомбному похованні Аккермень II, 4/1 слід відзначити ситуацію, аналогічну описаній для Баратівки та інших комплексів с подібною позицією правої руки (Вязьмітіна та інш. 1960), тобто не виключено, що скелет належав жінці.

1. Аналогічна ситуація простежена в пізньоямному похованні біля м. Орджонікідзе (Покровськ), к. гр. Шевченко 28/12, де останки утробної дитини були виявлені між тазом та правою рукою дорослого скелета, уздовж якої розташовувалося намисто з кістяних пронизок і молоточкуватої шпильки (Черных, Дараган 2014, с. 71—72).

Тут три обойми, як і інші предмети, а також частина кісток, були зміщені від первинного положення гризунами — одна з них знаходилася біля правого ліктя, ще дві — біля правого коліна, разом зі зміщеними іклами псових. Складніше припустити подібну ситуацію для пізньоямного поховання Виноградний 1/4, де кістяк дорослого лежав з нахилом управо, ліва рука була зігнута в лікті з кистю на тазі, права — витягнута до зігнутих управо колін. Обойма знаходилася на правій стороні грудної клітини, відразу під нижньою щелепою, поруч, біля правої руки лежала кругла слабо вигнута бляха та кістяна молоточкувата шпилька (Гребенников 1990).

Таким чином, більшість поховань з великими обоймами, ямні й катакомбні, ймовірно являли собою захоронення близьких родичів — сімейних пар, в тому числі з дітьми, жінок з дітьми, а також, мабуть, вагітних жінок. Не виключено, що обойми при похованих — як дорослих, так і дітей, були свого роду елітарними аксесуарами, тобто «розпізнавальними знаками» приналежності до певної сімейно-родової лінії знаті. Близька думка висловлена й авторами публікацій комплексів. Так, І. Т. Черняков і В. І. Нікітін дійшли висновку, що обойми були «атрибутиками определения социально-племенного ранга погребенных, занимавших высокое место в социально-культурной племенной организации» (1988, с. 34—35).

Обойми з пунсонним орнаментом дуже близькі іншому типу прикрас — кованим слабо вигнутим круглим бляхам с пуансонним орнаментом (у більшості), з невеликим круглим отвором в середині. Обидва типи прикрас складають специфіку поховань рубежу ранньої/середньої бронзи, в орнаментіці яких втілений складний світ символів колективів скотарів, тобто вони мали явно виражене ідеологічне навантаження. Близькими є й статеві-віковий склад поховань та супровідні аксесуари поховань з бляхами й обоймами — кістяні фетиші-шпильки, просвердлені ікла, кістяні гладкі або рифлені пронизки. За надзвичайної схожості в наборах інвентарю й обрядах ямних та катакомбних поховань з бляхами і обоймами, вказувалося на немовби єдину й основу їх відмінності — у формах поховальних споруд (Черняков, Никитин 1988).

Знахідки круглих блях з пуансонним орнаментом поширені в Північному Причорномор'ї від Південного Побужжя до Подінцов'я, а на сході — на теренах від Нижньої Донщини з Прикубанням до Північно-Західного Прикаспію; вони відомі у складі поховань пізньоямної, новотиторовської, ранньокатакомбної та ранньопівнічнокавказької культур (Трифонов 1991; Кияшко 1999, с. 99; Гей 2000, с. 162—163; Шишлина 2007). Причому, на схід і південь від Дінця, окрім круглих блях відомі й трапецевидні чи майже квадратні бляхи (зосереджені

в степовому Прикубанні), які, судячи з системи орнаментативної, отвору в центрі та атрибутиці супутніх прикрас, мали вживання, аналогічне з круглими бляхами. Поширення цих близьких типів прикрас, пов'язаних зі схожими проявами ритуалів, мабуть, відбиває єдність традицій у генетично близьких етнокультурних груп населення зі схожим господарчо-культурним типом (Кореневский 1993; Шишлина 2007, с. 119—120).

Проте, локальною особливістю степових культур Північного Причорномор'я є поширення лише певних типів прикрас з пуансонним орнаментом. По-перше — той факт, що тут репрезентовані лише круглі слабо вигнуті бляхи, відомі до теперішнього часу в 14 пізньоямних та 8 ранньокатакомбних похованнях (Николова, Черных, Евдокимов 2011, с. 146—147). Поза тим, тут як в ямних, так і катакомбних похованнях відомі й неорнаментовані бляхи (Черных, Дараган 2014, с. 301). По-друге — знахідки великих прямокутних обойм з пуансоном відомі виключно в Північному Причорномор'ї, причому діапазон цих знахідок тут, накладаючись на діапазон поширення круглих блях, займає значно вужчу територію (Николова, Черных, Евдокимов 2011, с. 147, карта 2).

Слід також зауважити, що обойми від блях відрізняє розміщення на костюмі та система орнаментативної. Основною позицією кованих круглих слабо вигнутих блях є розміщення їх у кінці «намиста» біля «голівки» кістяного фетиша-шпильки, яка, за С. М. Кореневським, є прадавньою¹ (Кореневский 1993, с. 109). Подібна ж позиція круглих блях фіксується й для знахідок на теренах України². Хоча тут

у більшості комплексів ямної та катакомбної культури містилося по 1 блясі, лише в трьох — по 2 (Давидівка 4/2; Відрадний 36/19; Червона Зоря 2/9), а в окремих випадках 5 і 9 дрібних блях (Желябівка 1/11; Чорноземне 1/10). Всі прямокутні обойми, на відміну від блях, були накладками на поясні або нагрудні (плечові) реміні. Як зазначено вище, в чотирьох випадках вони знаходилися на грудях дорослих індивідів — чоловіків і жінок, причому серед них — найбільші предмети, які, ймовірно, кріпилися на широких ремінях, причому, не лише загнутими краями довгих сторін. Усі вони мали невеликі отвори — по одному-два на торцевих краях, в одному випадку та уздовж довгого краю (Фрунзе), мабуть, для додаткового кріплення. Можливо, нагрудною з отвором біля одного краю була й невелика обойма з Кам'янки-Дніпровської, що знаходилася при останках немовляти. У двох випадках — в ямному та катакомбному похованнях (Калинівка I, 3/12; Приморськ 1/5) обойми знаходилися при підлітках — ймовірно на поясному реміні, цікаво, що на цих обоймах додаткові отвори були відсутні (хоча, можливо, на обоймі з Приморська вони втрачені разом з краями). Втім, відсутні такі отвори й на зміщених обоймах з Аккермені. Так чи інакше, відзначене розміщення обойм підкреслює особливу функцію наплічного або поясного реміня, як одного з ознак соціальної значимості, а також його можливий зв'язок з військовим станом, що відбивають, зокрема, кам'яні стели доби ранньої—середньої бронзи (Черняков, Никитин 1988, с. 34; Корпусова, Ляшко 1990, с. 172—173). Лише в одному випадку — в ямному похованні (Баратівка 1/25) трапецевидна «обойма-бляха» знаходилася у дорослого на кінці намиста, про що детальніше буде сказано нижче.

В орнаментальній системі круглих блях (і власне, в самій їх формі) більшість дослідників убачають солярну або астральну символіку. Але семантика зображень на обоймах далека від ясності. Спроби пояснення схематичних зображень на обоймах пов'язані з пошуком схожих елементів орнаменту в найрізноманітніших напрямках, віддалених в часі і просторі. Так, в зображеннях на калинівських обоймах вбачають втілення антропоморфізованого рогатого божества при зіставленні їх з елементами зображень на трипільській кераміці та зі зображеннями Стародавнього Сходу, а на одній з блях вбачають зображення священного дерева — поширеного сюжету індоєвропейської

гнутий усередину ободок та не мали круглого отвору у середині — тобто взагалі не відповідними до серії вище згаданих блях. Вони є унікальними серед прикрас рубежу РБВ / СБВ, а намагання пояснення їх походження в ранньокатакомбному похованні та пошуку аналогій (в напрямку Триалеті — Давній Схід) поки ще мало переконливо (Санжаров 1992, с. 39—42).

1. Зафіксовано за даними Передкавказзя, де парні слабо вигнуті бляхи закривали «голівку» кістяної молоточкуватої шпильки з двох сторін. Надалі, з появою бронзових шпильок, розміщення блях на костюмах змінюється (Кореневский 1993, с. 109).
2. Н. І. Шишлина, помічаючи процес розмивання архаїчних традицій на рубежі РБВ / СБВ, наводить приклад про нетрадиційне та поліфункціональне використання кованих круглих блях з ранньокатакомбних комплексів в Північному Причорномор'ї (Шишлина 2007, с. 194). Але цей приклад навряд чи є коректним, бо ґрунтується на позиції парних блях зі зруйнованих поховань могильника Червона Зоря 2/9, 3/4 (Луганщина), де кістки похованих і предмети інвентарю знаходилися в різних місцях дна та заповнення. В похованні 2/9 дві бляхи разом з іншими речами знаходилися біля виходу з камери, шпильки серед цих залишків не було, а на скроневих кістках черепа одного зі скелетів (дитини) були «большие круглые пятна» мідних окислів (Санжаров 1992, с. 9, 35). Однак, у складі металевих інвентарю в похованні знаходилися й скроневі спіральні підвіски — срібна в три оберти і фрагмент бронзової, що зітліла, які також могли залишити сліди окислів на скронях похованого. В похованні 3/4 кістяна шпилька була присутня, але дві невеликі бляшки (діаметром 1,6—2 см) були срібними, мали штампований орнамент, за-

міфології (Черняков, Никитин 1988, с. 33—34). Зображення на обоймі з Болотного трактується як аграрний символ, оскільки в похованні знаходився мішок з пшеницею, а колос та «ромбо-меандровий орнамент» пов'язані з символами найдавніших землеробських племен та з ідеєю відродження (Корпусова, Ляшко 1990, с. 170—172)¹. При цьому меандрові композиції на обоймі з Болотного та спіральні композиції на обоймі з Фрунзе розглядаються як спадок куро-аракських традицій (Копьева 2009, с. 313—314).

Проте, форми, орнаментика й розміщення прямокутних великих обойм на костюмах дозволяють припустити відмінні від блях, нові мотиви в символічному змісті цих предметів. Поза тим, в катакомбних похованнях з обоймами помітні деякі відхилення від традиційного складу аксесуарів, супутніх круглим бляхам, які неодмінно супроводжувалися кістяними шпильками. Так, у чотирьох з шести катакомбних поховань з обоймами фетиші-шпильки були відсутні, що й відбиває «ступове розмивання» архаїчних обрядових традицій. У той же час в ямних похованнях з обоймами спостерігається «нашарування» старих і нових традицій. Так, цікавим фактом є одночасна присутність в ямному похованні (Виноградний 1/4) як обойми, так і круглої слабо вигнутої бляхи з молоточкуватою шпилькою. Тут доречно відзначити ще одне пізньоямне поховання (Давидівка 4/2) в Північному Приазов'ї, яке містило намисто з 4-х, вказаних вище «дрібних» обойм довжиною 2,5 см, шириною 1,2 см, поверхня яких була покрита паралельними рядами пуансону. Низка з обоймами завершувалась двома круглими бляхами з пуансоном та молоточкуватою шпилькою². Не менш цікавою є присутність в ямному похованні Баратівка 1/25, трапецевидної «обойми-бляхи», яка, як говорено вище, завершувала низку намиста разом з молоточкуватою шпилькою, тобто, вона займала позицію, характерну для круглих блях. Хоча бляха мала трапецевидну форму, навряд чи її можна зіставляти в якості аналогії з відомими в східних регіонах бляхами трапецевидної або прямокутної форми з отворами в центрі. На предметі з Баратівки на лицьовій і зворотній

сторонах пуансоном був нанесений різний малюнок (рис. 6: 6, 6а), при чому цей орнамент не відповідає орнаментальним (коло-радіальним) схемам круглих чи трапецевидних / прямокутних блях. Тобто певно ця «бляха-обойма» була виконана зі складеної удвічі металеві пластини прямокутної форми — мабуть, з прямокутної обойми із загнутими краями довгих сторін. Маленькі круглі отвори знаходилися по кутах торцевих країв, як у відмічених вище нагрудних обойм. Не виключено, що в даному випадку, предмет був навмисно перероблений, і, судячи з його положення в комплексі намиста, в похованні мав смислове навантаження, аналогічне круглим, або трапецевидним бляхам.

Цілком ймовірно, що відмічені випадки відбивають появу в ямному ритуалі нових ідеологічних ознак, як наслідок взаємодії пізньоямних і ранньокатакомбних племен, мабуть — на рівні знаті. Просування разом з носіями ранньокатакомбних традицій нових форм в обрядах зумовило необхідність пристосування ямних племен до соціально-політичних реалій, що склалися, у тому числі до використання нових знаків вираження престижного статусу разом з намаганням збереження старих традиційних форм обрядовості.

Висновки. У результаті викладеного можна зробити деякі попередні висновки. Розглянуті вище типи прикрас на поховальних костюмах, що виготовлені на базі тонких металевих платівок, сходять до прадавніх форм і традицій виробництва БКМП і ЦМП, а також за їх межами. На тлі обмежених технічних можливостей виробництва такого роду прикрас мало поширення у населення ранньої та рубежу ранньої/середньої бронзи Північного Причорномор'я. Але відмінності, що спостерігаються в кількісному розподілі цих прикрас, в розміщенні їх на костюмах, в появі нових морфологічних типів певною мірою відбивають конкретні особливості локальних етнокультурних традицій як у межах понто-передкавказької спільності степових культур, так і внутрішньо-регіональні особливості РБВ/СБВ Північного Причорномор'я. Так, явна кількісна перевага дрібних пластинчастих прикрас (пронизки, дрібні обойми) в масивах 1—2 ямних поховань Північно-Західного Причорномор'я, переважаюча тенденція їх використання у складі набірних браслетів підтверджує особливий культурний підтекст РБВ — рубежу РБВ/СБВ цього регіону, де виділяється буджакська культура чи буджакська локальна група (варіант) в межах ямної спільноти (Черняков 1979, с. 9; Дергачев 1986, с. 74—87; Субботин 2003, с. 7). Значно менше пронизки та дрібні обойми представлені в інших регіонах поширення ямної КІС, де переважаючою тенденцією є використання їх у складі намист, а також головних уборів або зачісок, а використання обойм, крім того — для прикраси поясного рем'я.

1. З посиланням на дослідження Б. О. Рибаківа.
2. Поховання явно відповідає серії згадуваних поховань з характерною позою скелета, що дозволяє припустити його жіночу приналежність — тобто приналежність вагітній жінці чи жінці з маленькою дитиною. Її поза — на правому боці, скорчено, права рука в плечі відведена убік і зігнута в лікті майже під прямим кутом. З внутрішньої сторони ліктьового згину, мабуть, знаходився скелет немовляти, що зітлів — тут простежено кругла пляма вохри, на якій, може й покоїлася його голівка. Тут же, між грудною кліткою та правою рукою дорослого, від черепа до тазу була протягнута низка прикрас (Кубышев и др. 1986).

У похованнях рубежу РБВ / СБВ (в основному — лівобережних масивів) з'являються рідкісні знахідки спіральних пронизок, також пронизок та дрібних обойм з пуансонним орнаментом, обойм-браслетів, виконаних з довгих платівок — що відбиває прагнення до урізноманітнення дрібних пластинчастих прикрас новими елементами в умовах традиційних технологій. Великі прямокутні обойми з пуансонним орнаментом, будучи продовженням розвитку «символічних» предметів в межах понто-передкавказької спільноти, є явною інновацією Північного Причорномор'я. Причому, судячи з характеру комплексів, вони з'являються пізніше за круглі слабо вигнуті бляхи в середовищі населення раннекатакомбної культури та функціонують у рамках хронологічної ніші її існування. Їх знахідки в межах Північного Причорномор'я маркують просування ранньокатакомбного обряду зі сходу на захід і фіксуються в основному ареалі ранньокатакомбних пам'яток. Три пізніші ямні поховання зі знахідками такого роду обойм знаходяться на південно-західній периферії цього ареалу, що, ймовірно, є наслідком щільної взаємодії цих груп населення на суміжних територіях. Примітним є й той факт, що в межиріччі Південного Бугу — Дністра — Дунаю, тобто в масивах 1—2 Північно-Західного Причорномор'я ні великих прямокутних обойм, ні круглих блях з пуансонним орнаментом досі не відомо¹, не відомі тут начебто й ранньокатакомбні поховання.

Період середньої бронзи є часом появи численних типів литих прикрас, які певною мірою заміщують ковані, але це відбувається переважно, в середовищі носіїв донецької культури та різних груп пізньокатакомбного періоду Подінцзов'я — тобто в регіоні з наявністю джерел сировини та близького до осередків передових технологій. Наявність тут кованих пронизок, що спорадично зустрічаються як елементи прикрас костюма в похованнях пізньокатакомбних груп, можливо є наслідком «затухаючої спадкоємності». Тільки інгульська культура виділяється відносно великою кількістю знахідок дрібних пластинчастих прикрас в поховальних костюмах, де зосереджено понад половину знахідок відносно усієї катакомбної КІС, що, мабуть, є одним з відображень стійкої архаїчності в традиціях місцевої металообробки, яка спостерігається як при виготовленні

оригінальних типів прикрас (набірне очілья з Мар'янівки 1/18), так і на прикладі розподілення типів знарядь — ножів та шил (Черних 2011, с. 67—68; 2013, с. 62).

ЛІТЕРАТУРА

- Антоненко, Б. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г. 1988. *Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции Киевского государственного университета в 1988 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/200.
- Берестнев, С. И. 2001. *Восточнoукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков: Амет.
- Бондарь, Н. Н., Антоненко, Б. А., Васильченко, С. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г. 1976. *Отчет о работе Каменской археологической экспедиции Киевского госуниверситета в 1976 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/79.
- Бондарь, Н. Н., Антоненко, Б. А., Пиоро, И. С., Самойленко, Л. Г., Чмыхов, Н. А. 1983. *Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции Киевского государственного университета в 1983 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/169.
- Вязьмітіна, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Е. Ф., Тереножкін, А. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 22-135.
- Гей, А. Н. 2000. *Новотиторовская культура*. Москва: Старый сад.
- Генинг, В. В., Корпусова, В. Н. 1989. *Археологические памятники Крымского Присивашья. Курганы у с. Источное и Болотное*. Препринт. Киев: Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена.
- Гребенников, Ю. С. 1989. *Отчет о работе Николаевской экспедиции НКП «Археолог» в зоне ОС колхоза им. Ленина Вознесенского р-на, Николаевской обл.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/154.
- Дергачев, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*. Кишинев: Штиинца.
- Евдокимов, Г. Л., Гершкович, Я. П., Поруцкий, А. Г. 1982. *Отчет о работе Краснознаменной новостроечной экспедиции в Херсонской области в 1982 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/9.
- Кияшко, А. В. 1999. *Происхождение катакомбной культуры Нижнего Подонья*. Волгоград: ВолГУ.
- Клименко, В. Ф. 1997. *Курганные древности Северского Донца*. Енакиево.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н., Мухопад, С. Е., Андросов, А. В. 1987. *Отчет о научно-исследовательской работе: археологические исследования курганов в зонах строительства оросительных систем Днепропетровской области (Солоняно-Томаковской, колхоза «Заря Коммунизма» Покровского района и Александровской ОС)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/176.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н. 1988. *Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Археологические исследования курганов в зоне строительства Солоняно-Томаковской оросительной системы Днепропетровской области»*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/69.
- Ковалева, И. Ф., Марина, З. П., Ромашко, В. А., Тесленко, Д. Л., Шалобудов, В. Н., Векленко, В. А. 2003. *Курганы энеолита—бронзы в криворожском течении Ингульца*. Днепропетровськ: ДНУ.
- Колтухов, С. Г., Труфанов, А. А. 2004. *Отчет об охранных раскопках курганов в Симферопольском и*

1. У розкопаному кургані біля р. Когільник в пониззях Дністра одно з поховань (№ 9) містило в складі інвентарю дуже окислений предмет, схожий на круглу бляху, що знаходився на грудях скелета («остатками підкладки в виде коричневого тлена»). Поховання віднесено до часу катакомбної культури (Оболдуева 1955, с. 35, 46). Сумніви в такої атрибуції викликає супроводжуючий інвентар: форма горщика, ніжний браслет з пастових намистин, керамічне біконічне пряслице і саме розташування «бляхи».

Сакском районах АРК. НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/52.

Копьева, Т. А. 2009. Ранний этап катакомбной культуры в Крыму: хронологический аспект. *Археологический альманах*, 20: Актуальные проблемы первобытной археологии Восточной Европы, с. 309-325.

Кореневский, С. Н. 1993. К вопросу об обрядах с молоточковидными булавками понто-кавказских равнин. В: Исаенко, А. В. (ред.). *Кавказ и цивилизации Востока в древности и средневековье*. Владикавказ: СОГУ, с. 101-120.

Корпусова, В. Н., Ляшко, С. Н. 1990. Катакомбное погребение с пшеницей в Крыму. *Советская археология*, 3, с. 166-175.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Полин, С. В., Шевченко, Н. П., Черных, Л. А., Марченко, И. Л., Солтыс, О. В., Сердюков, В. В., Якулов, С. А. 1980. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР с с. Волчанск, с. Владимировка, с. Красное — Акимовского района Запорожской области в 1980 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/15.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Полин, С. В., Черняков, И. Т., Битковский, О. В., Сердюков, В. В., Солтыс, О. В., Шевченко, Н. П. 1981. *Работы Херсонской археологической экспедиции в 1981 году. Отчет о работах Херсонской экспедиции Института археологии АН УССР в пгт Великая Александровка, с. Староселье Велико-Александровского района, с. Соленое (Атманай II) Генического района, Херсонской области и у сс. Владимировка, Юрьевка, Малая Терновка, Волчанск Акимовского района Запорожской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/19.

Кубышев, А. И., Болтрик, Ю. В., Симоненко, А. В., Филалко, Е. Е., Куприй, С. А., Ковалев, Н. В., Лысенко, Г. И. 1986. *Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства каховской оросительной системы в Херсонской, Запорожской областях УССР в 1986 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/13.

Кульбака, В., Качур, В. 2002. *Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень*. Маріуполь: Маріупольський гуманітарний інститут.

Марина, З. П., Костенко, В. И., Никитин, С. В. 1981. Курганный могильник у с. Бузовка. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках*. Днепропетровск: ДГУ, с. 4-18.

Марина, З. П., Фещенко, Е. Л. 1989. Новые погребения маньчжского типа в Днепропровском Левобережье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 50-61.

Марина, З. П., Ромашко, В. А., Фещенко, Е. Л., Войтюк, П. В. 1990. Курганный могильник у с. Вербки. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Исследования по археологии Поднепровья. Межвузовский сборник научных трудов*. Днепропетровск: ДГУ, с. 22-38.

Мельник, О. О., Стеблина, І. О. 2012. *Кургани Криворіжжя*. Кривий Ріг: Видавничий дім.

Михайлов, Б. Д. 1971. *Отчет Мелитопольского краеведческого музея о проведенных охранных археологических раскопках в 1971 г. на территории Северо-Западного Приазовья*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/48.

Михайлов, Б. Д. 1975. *Отчет археологической экспедиции Мелитопольского краеведческого музея за 1975 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/143.

Михайлов, Б. Д. 1986. Курган эпохи бронзы у м. Приморське. *Археологія*, 20, с. 77-80.

Николова, А. В., Черных, Л. А., Евдокимов, Г. Л. 2011. Курганы эпохи бронзы в низовьях Днепра и Ингульда (по материалам Краснознаменной экспедиции). *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 11, с. 96-163.

Оболдуева, Т. Г. 1955. Курган эпохи бронзы на р. Когильник. *Известия Молдавского филиала АН СССР*, 5 (25), с. 31-48.

Ольговский, С. Л. 1988. О цветной металлообработке у племен ямной культуры. В: Шапошников, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с. 135-138.

Отрощенко, В. В., Болтрик, Ю. В., Ляшко, С. Н., Никитенко, М. М., Попандопуло, З. Х., Савовский, И. П., Томашевский, В. А., Шелатов, С. М., Шилов, Ю. А., Шкарбан, А. С. 1975. *Отчет Запорожской экспедиции за 1975 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1975/2.

Отрощенко, В. В., Болдин, Я. И., Гошко, Т. Г., Ляшко, С. Н., Ковалев, Н. В., Кравченко, С. Н., Пустовалов, С. Ж., Рассамакин, Ю. Я., Салий, Н. Г., Савовский, И. П. 1981. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/10.

Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я., Константи-неску, Л. Ф., Нор, Е. В., Покляцкий, О. В., Савовский, И. П. 1984. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1984 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/10.

Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я., Пустовалов, С. Ж., Ляшко, С. Н., Черных, Л. А., Кудрявцева, О. В. 1986. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1986 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1986/11.

Папанова, В. А., Тоцев, Г. Н., Голик, А. А. 2016. Раскопки курганного могильника эпохи бронзы (с. Дмитровка Бердянского р-на Запорожской области). *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XIX, с. 22-58.

Петренко, В. Г., Елагина, Н. Г. 1968. *Отчет об археологических раскопках, произведенной скифской степной экспедицией летом 1968 года*. НА ІА НАН України, ф. 1968/54.

Писларий, И. А., Дубовская, О. Р., Орел, Р., Смирнов, А. И., Кульбака, В. К., Кравченко, С. Н. 1980. *Отчет об исследованиях Северско-Донецкой экспедиции ИА АН УССР в 1980 году на территории Ворошиловградской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/14.

Плешивенко, А. Г. 1996. *Курганы села Малока-териновка*. Запорожье: Областная инспекция по охране памятников истории и культуры.

Рассамакин, Ю. Я., Отрощенко, В. В., Ляшко, С. Н., Салий, Н. Г., Пустовалов, С. Ж., Кравченко, С. П., Ковалев, В. Н., Никонова, А. В. 1982. *Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1982 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/2.

Рындина, Н. В., Дягтерева, А. Д. 2018. Цветной металл ямной культурно-исторической области из памятников Украины: морфология и технология изготовления. *Stratum plus*, 2: Поздняя преистория Евразии: социальные модели и культовая практика, с. 317-346.

Санжаров, С. Н. 1992. Среднеднепровские раннекатакомбные погребения с орнаментированными бляхами. *Каталог Полевых археологических коллекций*. І. Препринт. Луганск.

Санжаров, С. Н. 1993. Курганы у г. Краматорска на Казенном торце. В: Санжаров, С. Н., Красильни-

ков, К. И. (ред.). *Древние культуры Подонцовья*. 1. Луганск: Областное управление по печати, с. 58-90.

Санжаров, С. Н., Бритюк, А. А. 1996. Краснозоролинский курганный могильник в бассейне Лугани. В: Санжаров, С. Н. (ред.). *Древние культуры Восточной Европы*. Луганск: Восточноукраинский государственный университет, с. 58-132.

Санжаров, С. Н., Черных, Е. А., Леоненко, Ю. А., Бритюк, А. А., Прынь, А. В., Иваницкий, В. Р., Стадник, О. В. 2007. *Отчет об исследованиях Археологического научно-исследовательского центра «Спадщина» в 2006 году*. НА ИА НАН Украины, ф. 64, 2007/.

Субботин, Л. В. 2003. *Орудия труда, оружие и украшения племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья*. 1. Одесса: Полис.

Тоцев, Г. Н., Самар, В. А. 1990. Исследование курганного могильника эпохи бронзы на Херсонщине. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 1, с. 31-66.

Трифонов, В. А. 1991. Степное Прикубанье в эпоху энеолита-средней бронзы (периодизация). В: Массон, В. М. (ред.). *Древние культуры Прикубанья (по материалам археологических работ в зонах мелиорации Краснодарского края)*. Ленинград: Наука, с. 92-166.

Черных, Л. А. 2011. Бронзовые ножи из памятников катакомбной КИО Украины (классификация по выборке предметов — предварительные итоги). В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали VIII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 23-79.

Черных, Л. А. 2013. Стержневидные орудия («шпилья») из памятников ранней и средней бронзы степных культур Украины (опыт морфологической характеристики). В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології (матеріали IX міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. Алчевськ: ДонДТУ, с. 39-63.

Черных, Л. А., Дараган, М. Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита — бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыкка*. Курганы Украины, 4. Киев; Берлин: Олег Филлок.

Черняков, И. Т. 1979. Культурно-хронологическое своеобразие памятников эпохи бронзы Северо-Западного Причерноморья. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции 3—6 декабря 1979 г.* Донецк: ДГУ, с. 8-10.

Черняков, И. Т., Никитин, В. И. 1988. Металлические украшения с пуансонным орнаментом ямной и катакомбной культур. *Советская археология*, 4, с. 26-36.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Бочкарев, В. С., Гребенников, Ю. С., Рычков, Н. А., Ребедайло, Г. П., Ключинцев, В. Н. 1973. *Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1973 год*. НА ИА НАН Украины, ф. 64, 1973/8.

Шапошникова, О. Г., Балущкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Елисеев, В. Ф., Довженко, Н. Д., Ключинцев, В. Н., Солтыс, О. Б., Фоменко, В. Н., Чмыхов, Н. А. 1986. *Отчет о работе Николаевской новостроечной экспедиции в 1986 году*. НА ИА НАН Украины, ф. 64, 1986/18.

Шишлина, Н. И. 2007. *Северо-Западный Прикаспий в эпоху бронзы (V—III тысячелетия до н. э.)*. Труды ГИМ, 165. Москва: ГИМ.

Шмаглий, Н. М., Черняков, И. Т. 1970. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра. *Материалы по археологии Северного*

Причерноморья, 6: Труды Днестро-Дунайской новостроечной экспедиции 1963—1967 гг., I: Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра, с. 5-115.

Щепинский, А. А. *Отчет о работах Северо-Крымской археологической экспедиции в 1975 году*. НА ИА НАН Украины, ф. 64, 1975/12.

Щепинский, А. А., Черепанова, Е. Н. 1969. *Северное Присивашье в V—I тыс. до н. э.* Симферополь: Крым.

REFERENCES

Antonenko, B. A., Pioro, I. S., Samoilenko, L. G. 1988. *Отчет о работе Voroshilovgradskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kievskogo gosudarstvennogo universiteta v 1988 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/200.

Berestnev, S. I. 2001. *Vostochnoukrainskaia lesostep v epokhu srednei i pozdnei bronzy (II tys. do n. e.)*. Kharkov: Amet.

Bondar, N. N., Antonenko, B. A., Vasilchenko, S. A., Pioro, I. S., Samoilenko, L. G. 1976. *Отчет о работе Kamenskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kievskogo gosuniversiteta v 1976 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/79.

Bondar, N. N., Antonenko, B. A., Pioro, I. S., Samoilenko, L. G., Chmykhov, N. A. 1983. *Отчет о работе Voroshilovgradskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kievskogo gosudarstvennogo universiteta v 1983 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/169.

Viazmitina, M. I., Pllinska, V. A., Pokrovska, E. F., Terenozhkin, A. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylypivky i radhospu «Akkermen». *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 22-135.

Gei, A. N. 2000. *Novotitorovskaia kultura*. Moskva: Staryi sad.

Gening, V. V., Korpuseva, V. N. 1989. *Arkheologicheskie pamiatniki Krymskogo Prisiwashia. Kurgany u s. Istochnoe i Bolotnoe*. Preprint. Kiev: Institut zoologii im. I. I. Shmalgauzena.

Grebennikov, Iu. S. 1989. *Отчет о работе Nikolaevskoi ekspeditsii NKP «Arkheolog» v zone OS kolkhoza im. Lenina Voznesenskogo r-na, Nikolaevskoi obl.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/154.

Dergachev, V. A. 1986. *Moldaviia i sosednie territorii v epokhu bronzy*. Kishinev: Shtiintsa.

Evdokimov, G. L., Gershkovich, Ia. P., Porutskii, A. G. 1982. *Отчет о работе Krasnoznamenaskoi novostroechnoi ekspeditsii v Khersonskoi oblasti v 1982 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/9.

Kiashko, A. V. 1999. *Proiskhozhdenie katakombnoi kultury Nizhne Podonia*. Volgograd: VolGU.

Klimenko, V. F. 1997. *Kurgannye drevnosti Severskogo Dntsia*. Enakievo.

Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N., Mukhopad, S. E., Androsov, A. V. 1987. *Отчет о научно-исследовательской работе: arkheologicheskie issledovaniia kurganov v zonakh stroitelstva orositelnykh sistem Dnepropetrovskoi oblasti (Soloniano-Tomakovskoi, kolkhoza «Zaria Kommunizma» Pokrovskogo raiona i Aleksandrovskaia OS)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/176.

Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N. 1988. *Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Arkheologicheskie issledovaniia kurganov v zone stroitelstva Soloniano-Tomakovskoi orositelnoi sistemy Dnepropetrovskoi oblasti»*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/69.

Kovaleva, I. F., Marina, Z. P., Romashko, V. A., Teslenko, D. L., Shalobudov, V. N., Veklenko, V. A. 2003. *Kurgany eneolita—bronzy v krivorozhskom techenii Ingultsa*. Dnepropetrovsk: DNU.

Koltukhov, S. G., Trufanov, A. A. 2004. *Отчет об охраняемых раскопках курганов в Симферопольском и Сакском районах АРК*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/52.

Kopeva, T. A. 2009. Rannii etap katakombnoi kultury v Krymu: khronologicheskii aspekt. *Arkheologicheskii almanakh*, 20: Aktualnye problemy pervobytnoi arkheologii Vostochnoi Evropy, s. 309-325.

- Korenevskii, S. N. 1993. K voprosu ob obriadakh s molo-tochkovidnymi bulavkami ponto-kavkazskikh ravnin. In: Isaenko, A. V. (ed.). *Kavkaz i tsivilizatsii Vostoka v drevnosti i srednevekovye*. Vladikavkaz: SOGU, s. 101-120.
- Korpusova, V. N., Liashko, S. N. 1990. Katakombnoe pogrebenie s pshenitsej v Krymu. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 166-175.
- Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Iu. A., Polin, S. V., Shevchenko, N. P., Chernykh, L. A., Marchenko, I. L., Soltys, O. V., Serdiukov, V. V., Iakulov, S. A. 1980. *Otchet o rabotakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA AN USSR u s. Volchansk, s. Vladimirovka, s. Krasnoe — Akimovskogo raiona Zaporozhskoi oblasti v 1980 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/15.
- Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Iu. A., Polin, S. V., Cherniakov, I. T., Bitkovskii, O. V., Serdiukov, V. V., Soltys, O. V., Shevchenko, N. P. 1981. *Raboty Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1981 godu. Otchet o rabotakh Khersonskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN USSR v pgt Velikaia Aleksandrovka, s. Starosele Veliko-Aleksandrovskogo raiona, s. Solenoe (Atmanai II) Genicheskogo raiona, Khersonskoi oblasti i u ss. Vladimirovka, Iurevka, Malaia Ternovka, Volchansk Akimovskogo raiona Zaporozhskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/19.
- Kubyshev, A. I., Boltrik, Iu. V., Simonenko, A. V., Fialko, E. E., Kuprii, S. A., Kovalev, N. V., Lysenko, G. I. 1986. *Otchet o rabote Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v zone stroitelstva kakhovskoi orositelnoi sistemy v Khersonskoi, Zaporozhskoi oblastiakh USSR v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/13.
- Kulbaka, V., Kachur, V. 2002. *Davni indoevropeitsi Ukrainy v svitli novitnikh arkheolohichnykh doslidzhen*. Mariupol: Mariupolskyi humanitarnyi instytut.
- Marina, Z. P., Kostenko, V. I., Nikitin, S. V. 1981. Kurgannyi mogilnik u s. Buzovka. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Stepnoe Podneprove v bronzovom i rannem zheleznom vekakh*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 4-18.
- Marina, Z. P., Feshchenko, E. L. 1989. Novye pogrebeniia manychskogo tipa v Dneprovskom Levoberezh'e. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 50-61.
- Marina, Z. P., Romashko, V. A., Feshchenko, E. L., Voitiuk, P. V. 1990. Kurgannyi mogilnik u s. Verbki. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Issledovaniia po arkheologii Podneprov'ia*. Mezhdvuzovskii sbornik nauchnykh trudov. Dnepropetrovsk: DGU, s. 22-38.
- Melnyk, O. O., Steblyna, I. O. 2012. *Kurhany Kryvorizhzhia*. Kryvyi Rih: Vydavnychiy dim.
- Mikhailov, B. D. 1971. *Otchet Melitopolskogo kraevedcheskogo muzeia o provedennykh okhrannykh arkheologicheskikh raskopkakh v 1971 g. na territorii Severo-Zapadnogo Priazovia*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/48.
- Mikhailov, B. D. 1975. *Otchet arkheologicheskoi ekspeditsii Melitopolskogo kraevedcheskogo muzeia za 1975 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/143.
- Mikhailov, B. D. 1986. Kurgan epokhi bronzy u m. Primorske. *Arkheologiya*, 20, s. 77-80.
- Nikolova, A. V., Chernykh, L. A., Evdokimov, G. L. 2011. Kurgany epokhi bronzy v nizoviakh Dnepra i Ingultsa (po materialam Krasnoznameniskoi ekspeditsii). *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii shhidnoi Ukrainy*, 11, s. 96-163.
- Oboldueva, T. G. 1955. Kurgan epokhi bronzy na r. Kogilnik. *Izvestiia Moldavskogo filiala AN SSSR*, 5 (25), s. 31-48.
- Olgovskii, S. L. 1988. O tsvetnoi metalloobrabotke u plemen iamnoi kultury. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury stepnoi zony Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 135-138.
- Otroshchenko, V. V., Boltrik, Iu. V., Liashko, S. N., Nikitenko, M. M., Popandopulo, Z. Kh., Savovskii, I. P., Tomashevskii, V. A., Shelapov, S. M., Shilov, Iu. A., Shkarban, A. S. 1975. *Otchet Zaporozhskoi ekspeditsii za 1975 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/2.
- Otroshchenko, V. V., Boldin, Ia. I., Goshko, T. G., Liashko, S. N., Kovalev, N. V., Kravchenko, S. N., Pustovalov, S. Zh., Rassamakin, Iu. Ia., Salii, N. G., Savovskii, I. P. 1981. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1981 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/10.
- Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Iu. Ia., Konstantinesku, L. F., Nor, E. V., Pokliatskii, O. V., Savovskii, I. P. 1984. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1984 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1984/10.
- Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Iu. Ia., Pustovalov, S. Zh., Liashko, S. N., Chernykh, L. A., Kudriavtseva, O. V. 1986. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/11.
- Papanova, V. A., Toshchev, G. N., Golik, A. A. 2016. Raskopki kurgannogo mogilnika epokhi bronzy (s. Dmitrovka Berdianskogo r-na Zaporozhskoi oblasti). *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XIX, s. 22-58.
- Petrenko, V. G., Elagina, N. G. 1968. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh, proizvedennoi skifskoi stepnoi ekspeditsiei letom 1968 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 1968/54.
- Pislar'ii, I. A., Dubovskaia, O. R., Orel, R., Smirnov, A. I., Kulbaka, V. K., Kravchenko, S. N. 1980. *Otchet ob issledovaniakh Seversko-Donetskoi ekspeditsii IA AN USSR v 1980 godu na territorii Voroshilovgradskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/14.
- Pleshivenko, A. G. 1996. *Kurgany sela Malokaterinovka*. Zaporozhe: Oblastnaia inspektsiia po okhrane pamiatnikov istorii i kultury.
- Rassamakin, Iu. Ia., Otroshchenko, V. V., Liashko, S. N., Salii, N. G., Pustovalov, S. Zh., Kravchenko, S. P., Kovalev, V. N., Nikolova, A. V. 1982. *Otchet o rabote Zaporozhskoi ekspeditsii v 1982 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/2.
- Ryndina, N. V., Diagtereva, A. D. 2018. Tsvetnoi metall iamnoi kulturno-istoricheskoi oblasti iz pamiatnikov Ukrainy: morfologiya i tekhnologiya izgotovleniia. *Stratum plus*, 2: Pozdniaia preistoriia Evrazii: sotsialnye modeli i kultovaiia praktika, s. 317-346.
- Sanzharov, S. N. 1992. *Srednedonetskie rannekatakombnye pogrebeniia s ornamentirovannymi bliakhami. Katalog Polevykh arkheologicheskikh kollektzii*. I. Preprint. Lugansk.
- Sanzharov, S. N. 1993. Kurgany u g. Kramatorska na Kazennom tortse. In: Sanzharov, S. N., Krasilnikov, K. I. (ed.). *Drevnie kultury Podontsovia*. 1. Lugansk: Oblastnoe upravlenie po pečhati, s. 58-90.
- Sanzharov, S. N., Britiuk, A. A. 1996. Krasnozorskiy kurgannyi mogilnik v basseine Lugani. In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Drevnie kultury Vostochnoi Evropy*. Lugansk: Vostochnoukrainskii gosudarstvennyi universitet, s. 58-132.
- Sanzharov, S. N., Chernykh, E. A., Leonenko, Iu. A., Britiuk, A. A., Pryn, A. V., Ivanitskii, V. R., Stadnik, O. V. 2007. *Otchet ob issledovaniakh Arkheologicheskogo nauchno-issledovatel'skogo tsentra «Spadshchina» v 2006 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007/1.
- Subbotin, L. V. 2003. *Orudiia truda, oruzhie i ukrasheniia plemen iamnoi kultury Severo-Zapadnogo Prichernomor'ia*. 1. Odessa: Polis.
- Toshchev, G. N., Samar, V. A. 1990. Issledovanie kurgannogo mogilnika epokhi bronzy na Khersonshchine. *Drevnosti stepnogo Prichernomor'ia i Kryma*, 1, s. 31-66.
- Trifonov, V. A. 1991. Stepnoe Prikubane v epokhu eneolita-srednei bronzy (periodizatsiia). In: Masson, V. M. (ed.). *Drevnie kultury Prikubania (po materialam arkheologicheskikh rabot v zonakh melioratsii Krasnodarskogo kraia)*. Leningrad: Nauka, s. 92-166.
- Chernykh, L. A. 2011. Bronzovye nozhi iz pamiatnikov katakombnoi KIO Ukrainy (klassifikatsiia po vyborke predmetov — predvaritelnye itogi). In: Brovender, Iu. M. (ed.). *Problemy hirnychoi arkheolohii (materialy VIII-ho mizhnarodnogo Kartamyskoho polovoho arkheolohichnogo seminaru)*. Alchevsk: DonDTU, s. 23-79.
- Chernykh, L. A. 2013. Sterzhnevnye orudiia («shilia») iz pamiatnikov rannei i srednei bronzy stepnykh kultur Ukrainy (opyt morfologicheskoi kharakteristiki). In: Brovender, Iu. M. (ed.). *Problemy hirnychoi arkheolohii (materialy IX mizhnarodnogo Kartamyskoho polovoho arkheolohichnogo seminaru)*. Alchevsk: DonDTU, s. 39-63.
- Chernykh, L. A., Daragan, M. N. 2014. *Kurgany epokhi eneolita — bronzy mezhdurechia Bazavluka, Solenoi, Chertomylka*. Kurgany Ukrainy, 4. Kiev: Berlin: Oleg Filiuk.
- Cherniakov, I. T. 1979. Kulturno-khronologicheskoe svoebrazie pamiatnikov epokhi bronzy Severo-Zapadnogo Prichernomor'ia. In: *Problemy epokhi bronzy iuga Vostochnoi Evropy. Tezisy dokladov konferentsii 3—6 dekabria 1979 g.* Donetsk: DGU, s. 8-10.

Cherniakov, I. T., Nikitin, V. I. 1988. Metallicheskie ukrasheniia s puansonnym ornamentom iamnoi i katakombnoi kultur. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 26-36.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Bochkarev, V. S., Grebennikov, Iu. S., Rychkov, N. A., Rebedailo, G. P., Kliushintsev, V. N. 1973. *Otchet o rabote Ingul'skoi ekspeditsii za 1973 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/8.

Shaposhnikova, O. G., Balushkin, A. M., Grebennikov, Iu. S., Eliseev, V. F., Dovzhenko, N. D., Kliushintsev, V. N., Soltys, O. B., Fomenko, V. N., Chmykhov, N. A. 1986. *Otchet o rabote Nikolaevskoi novostrochnoi ekspeditsii v 1986 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1986/18.

Shishlina, N. I. 2007. *Severo-Zapadnyi Prikaspii v epokhu bronzy (V—III tysiacheletia do n. e.)*. Trudy GIM, 165. Moskva: GIM.

Shmaglii, N. M., Cherniakov, I. T. 1970. Issledovaniia kurganov v stepnoi chasti mezhdurechia Dunaia i Dnestra. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 6: Trudy Dnestro-Dunaiskoi novostrochnoi ekspeditsii 1963—1967 gg., I: Kurgany stepnoi chasti mezhdurechia Dunaia i Dnestra, s. 5-115.

Shchepinskii, A. A. *Otchet o robotakh Severo-Krymskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1975 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1975/12.

Shchepinskii, A. A. Cherepanova, E. N. 1969. *Severnoe Prisivashie v V—I tys. do n. e.* Simferopol: Krym.

L. A. Chernykh

ABOUT THE SPREADING OF SOME TYPES OF METAL (COPPER-BRONZE) ORNAMENTS IN THE BURIALS THE EARLY AND MIDDLE BRONZE AGE OF THE STEPPE CULTURES OF UKRAINE

Based on the materials of the Yamnaya and the Catacomb CHC (culture-historical community), the types of forged ornaments of the burial garment, made on the basis of thin copper / bronze plates-beads and hoops, their morphological modifications, position on the garment, spreading in territorial and chronological aspects are analyzed. The quantitative characteristics are given against the background of a representative sample of burials from the main areas of the indicated cultures of Ukraine (tables 1—3). The irregular spreading of these types of jewelry was established, which is explained both by the technical capabilities

of production and the specificity of local ethno-cultural traditions.

The massifs of the North-Western Black Sea region are distinguished by the quantitative predominance of spikes and small hoops, which emphasizes the special cultural context of the Budjak Culture of the Early Bronze Age in the region. The prevailing trend of their use in the composition of typesetting bracelets is also noted here. These types of jewelry are much less represented in other regions of the Yamnaya CHC, where the prevailing trend is their use in necklaces, hats or hairstyles, and the use of hoops in the decoration of a waist belt.

The appearance in burials of the EBA / MBA of rare finds of spiral beads, small items with punch ornaments, hoops-bracelets reflects the desire for a variety of «lamellar» decorations in the context of traditional technologies. Large hoops with punch ornaments are a special type. Being a continuation in the development of symbolic objects of steppe cultures of the Ponto-Ciscaucasian community, they are an innovation of the Early Catacomb tribes of the Northern Black Sea region.

The Middle Bronze Age is the time of the appearance of numerous types of cast ornaments, which to a certain extent replace forged ones, which took place mainly in Donets river region with sources of raw materials and close to the advanced technologies foci. Beads are found sporadically in the catacomb burials of Donets river region (Donetsk and Late Catacomb burials) and small hoops are absent. The Ingul Catacomb Culture is distinguished by the presence of small plate ornaments, which reflects the persistent archaism of local metalworking.

Keywords: representative sample of burials, massifs of the Northern Black Sea region, Yamna and Catacomb Cultures, forged metal decorations, beads, hoops.

Одержано 4.12.2020

ЧЕРНИХ Людмила Андріївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

CHERNYKH Liudmyla A., PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3686-1075,

e-mail: lchernych1950@gmail.com.